

Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler*

An Evaluation of The Hadith Literature During The Mamluk Period

Ferhat Gökçe¹

*Bu çalışma, 19-20 Eylül 2019 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi İslam Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen "Memlûkler Döneminde İslami İlimler Çalıştayı" başlıklı toplantıda sunduğumuz tebliğle dayanmaktadır.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ferhat Gökçe (Doç. Dr.),
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi, Ankara Türkiye
E-posta: ferhatgokce@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8181-1088

Başvuru/Submitted: 16.02.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.08.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.09.2021

Kabul/Accepted: 01.09.2021

Atıf/Citation: Gökçe, Ferhat. Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 11/2, (Eylül 2021): 439-475.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2021.689915>

Öz

İslâmî ilimler tarihinin hicrî üçüncü asırdan sonra ikinci altın çağı, yaklaşık iki buçuk asır (648-923/1250-1517) hüküm süren Memlûkler dönemine tekabül etmektedir. Memlûkler'in İslâm dünyasında hâkim olduğu zaman dilimini kapsayan hicrî VII-X. asırlar özellikle hadis ilminin oldukça geliştiği, hadis literatürünün hemen her alanında çalışmaların telif edildiği bir dönem olmuştur. Memlûkler dönemi, hadis âlimleri ve bu âlimler tarafından yazılmış eserler bakımından son derece zengindir. Çalışmamızda bu zenginliği oluşturan sebepler üzerinde durulmuş, İslâm tarihinin hicrî yedinci asırla onuncu asırlarına tekabül eden ve 250 yıldan fazla hüküm süren Memlûklerin ulaştığı sınırlar içerisindeki hadis literatürü ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bu makalede, Memlûkler dönemi hadis âlimlerinin listesi çıkarılmış ve bu âlimlerin telif ettikleri eserlerin hadis edebiyatının çeşitli türlerine dağılımından hareketle dönemin hadis tasnifinin genel karakteristiği üzerinde bir takım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Hadis literatürünün yoğunlaştığı alanlar, dönemin hadis literatürünün temel hususiyetleri ve hadis ilminin alt dallarına ayrılarak incelenmesi, hadis ilmi açısından Memlûkler döneminde telif edilen eserlerin önemi, bu eserlerin hadis ilminin gelişimine katkısı araştırmamızda ele alınan ve tartışılan konular olmuştur. Çalışmamızda Memlûkler döneminin hadis literatürünü sıralamak gibi bir niyetimiz söz konusu değildir.

Bu makalede zaman zaman bir genellemeyle İslâm tarihinin hicrî VII-X. asırlarına tekabül eden, ilmi bakımdan "şerh ve hâşiyeye dönemi" olarak nitelendirilen, İslâm dünyasında Memlûkler'in hâkim olduğu dönemin "gerileme dönemi" olarak nitelendirilmesinin hadis edebiyatı göz önünde bulundurularak hadis ilmi açısından kritiği yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Hadis Literatürü, Hadis Şerhleri, Hadis Usulü Literatürü

ABSTRACT

The second golden age in the history of Islamic sciences after the third century AH is the period of the Mamluks, whose rule lasted about two and a half centuries (648-923/1250-1517). The 7th-10th centuries AH, when the

Mamluks dominated the Islamic world, was a period in which the science of hadith was relatively advanced, and scholarly works were compiled in almost every field of hadith literature. The period of Mamluks is quite rich in terms of hadith scholars and the works written by hadith scholars. This study focuses on the reasons that brought about this wealth, and it provides an overview of the hadith literature within the geographical boundaries reached by the Mamluks, whose rule lasted over 250 years, corresponding to the seventh and tenth centuries of Islamic history. In this study, a list of the hadith scholars of the Mamluk period was drawn up, and the general characteristics of the hadith classification of the period were examined based on the distribution of the works that these scholars wrote in various types of hadith literature. This study investigated the main areas of focus in the hadith literature, basic features of the hadith literature of the period, the examination of the hadith literature by dividing it into sub-branches of hadith science, the importance of the works written in the Mamluks period in terms of hadith science, and the contribution of these works to the development of this science. However, compiling a list of the hadith literature of the Mamluk period is beyond the scope of this study.

Commonly known as the period of "commentary (sharh) and annotation (hashiyah)", the 7th-10th centuries of the Islamic history, when the Mamluks dominated the Islamic world, is scientifically described as the "regression period" in terms of hadith literature. The present study critically evaluated this period through the lens of hadith science by taking into account the related hadith literature.

Keywords: The Mamluks, Hadith Literature, Hadith Commentaries, the Literature of Usul al-Hadith

EXTENDED ABSTRACT

In our study of 118 (103 + 15) *muhaddith* of the Mamluk period, we identified 1,201 works. Some of the 1,201 works that we identified remain in the manuscript form and some of them are the works whose names have been mentioned and compared in the sources. These 1,201 works on the science of *hadith* during the Mamluk period are on the subjects of "*hadith* texts/compilations" (459), "*hadith* methodology" (85), "*hadith rijal*" (247), "*hadith* commentaries" (157), "*hadith* sciences" (35), and "other miscellaneous subjects" (218). It is understood that the studies of the period focused on *hadith* compilations, *hadith* requests, and *hadith* commentaries. It is demonstrated that the *hadith* literature of the Mamluk period concentrated on the fields of "*hadith* commentaries" (90), "*hadith* methodology" (85), "*hadith* compilations" (71), "single *hadith* commentaries" (67), "*rijal*" (60), "*takhrij*" (58), "*ahkam*" (48), "*tabakat*" (45), "*erbaun* (forty *hadiths*)" (40), "*turuku'l-hadith*" (36), "*vefeyat*" (27), "*zawaid*" (26), "city history" (26), "*mawduat*" (19), and "*atraf*" (17). The study revealed that the most common type of *hadith* literature was *hadith* commentaries, with 157 works in the compilation focusing on them. Some 90 works on *hadith* sources and 67 works comprising one or more *hadith* commentaries were identified. Subsequently, it was observed that the "*hadith* method" with 85 works, "*hadith* compilations" with 71 works, and "forty *hadith*" with 60 works could be evaluated under *hadith* compilations. It is a definite sign of the period in which the Mamluks were assessed, with the period being identified as one of "compilation and commentary." Factually, a study conducted by this author on the sixth century *Hijri* showed that the century preceding the Mamluk period was mainly a compilation period. As the next stage after compilations were commentaries, the number of commentaries gradually increased since the sixth century and peaked during the Mamluk period. The most remarkable

and successful work found in the *hadith* literature of the Mamluk period is the commentaries. During this period, many commentaries and summaries were produced, especially on Bukhari and Muslim. As far as we determined in our study, 34 “commentary and summary” studies were conducted on Bukhari’s al-Câmi, 15 on Muslim’s al-Cami, 4 on al-Muvatta, 17 on Abu Davud’s as-Sunan, 7 on Tirmidhi’s as-Sunan, 6 on Begavi’s Mesabihu’s-sunna, and 1 on his Sarhu’s-sunna and 1 on Ahmad b. Hanbal’s al-Musnad during the Mamluk period.

If we consider the *hadith* literature in two parts as works based on a script and text, we can say that researches and studies on the text are predominant, although studies are conducted in the sciences related to the *isnād* in the Mamluk period. Conversely, the commentary activity, which has developed since the fourth century of the *hijra*, in other words, the explanation (*tafsir*), understanding, and interpretation of the *hadiths* included in the commentary, seems to be the most fundamental issue of the period.

Only the work of jurist and *muhaddith* al-Nawawi (d. 676/1277), whose full name was “el-Minhâc fî şerh-i Sahih-i Muslim b. Haccac,” which is considered to be one of the most important and best of the Muslim commentaries, commentary on Bukhari’s Sahih by Mogultay b. Kilic (d. 762/1360), a jurist, historian, linguist, and critic; the commentary of Kirmani (d. 786/1384), who is described as a jurist, methodologist, theologian, commentator, and linguist, the commentaries of Ibn Hajar (d. 852/1449), an expert on fiqh, history, and biography, and Aynî (d. 855/1451), historian, jurist, and scholar exceed 100 volumes in total. When these commentaries are examined, it is clear that they are mainly focused on “*ilm dirayeti’l-hadith*.” Each of these works has taken its place among the rich encyclopedic *hadith* studies, reflecting that their authors are versatile scholars. The *hadith* commentaries written during the Mamluk period are sufficient to show how “text-oriented” *hadithism* became the center of attraction for the field of *hadith*. The first examples of many classification types that had not been seen in previous periods were written in the Mamluk period.

The foremost of these new classifications were the *zawaid*. Considering the intense studies on *zawaid* literature, some *hadith* historians described this period as the *zawaid* period. In fact, in the work named *Hadith History of İzmirli İsmail Hakki*, which deals with the history of *hadith* in eight periods and is known as the first *hadith* history book in Turkey, the last two periods of the history of *hadith* were designated “the era of *zawaid* type works” and “the period after *zawaid*”. In this period, numerous studies were conducted in the field of *rijal* and *tabakat*. We identified 60 works on *hadith rijal*, 84 works on *mu’jamu’s-suyuh*, 45 on *tabakat*, and 27 on the field of history and *vefayat*. This indicates that *hadith* scholars were also interested in studies on the science of *rijal*, which was related to *isnād*, in this period. An essential part of the 40 works we identified comprises studies on the *rijal* of the main *hadith* sources, especially Bukhari and Muslim’s al-Jami’s. *Rijal* studies conducted during the Mamluk period show that “*dirayetü’l-hadith*” was performed alongside *isnād* studies, although the work was mainly textual in this period.

Giriş

Hicri yedinci asırda Eyyûbiler'den sonra İslâm dünyasının liderliğini Memlûkler üstlendi. Mısır, Suriye ve Hicaz gibi önemli bölgelerde hüküm süren Memlûkler, İslâm dünyasının doğuda Moğol, batıda ise Endülüs'ün haçlı istilasına uğradığı bir dönemde kurulmuş, kuruluşunun hemen ardından hem Moğollara hem de haçlılara karşı zafer elde etmesiyle dönemin güvenlik içindeki yegâne İslâm ülkesi konumuna gelmişti. Bu dönemde istilâ altında olan İslâm ülkelerinden, Memlûk Devleti'nin iki büyük merkezi Mısır ve Suriye'ye büyük bir göç hareketi başladı. Dönemin en istikrarlı İslâm ülkesi olan Memlûk Devleti'ne sığınanlar arasında doğudan gelen âlimlerin yanı sıra Endülüs ve Kuzey Afrikalı mümtaz âlimler de yer almaktaydı.¹ Bu âlimlerin katkılarıyla Memlûkler'in başşehri Kahire, Moğollar tarafından tahrip edilen İslâm dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezi Bağdat'ın yerini almış oldu.² Yaklaşık iki buçuk asır süren Memlûkler'de Kahire ile birlikte Dımaşk sadece bu devletin değil, bütün İslâm dünyasının en önemli iki ilim merkezi olmuştur. Memlûk idarecileri dönemin en geniş sınırlarına sahip olan İslâm devletini muhafaza ederken, Mısır ve Suriye merkez olmak üzere Memlûk topraklarında yetişen âlimler de İslâm mirâsını korumuş, gelecek nesillere intikalini sağlamış, bu mirası yorumlamış ve zenginleştirmişlerdir.

Memlûkler döneminde Kahire ve Dımaşk'ta mülteci hareketleri ve Memlûk yöneticilerinin ilme ve ilim adamlarına karşı olumlu tutumları sayesinde elverişli kültürel ve ilmî bir ortam oluşturulmuştu. Ayrıca Abbâsî hilâfetinin Memlûkler'in himayesinde Kahire'de yeniden tesis edilmesi de Memlûk başkentini İslâm dünyasının en önemli siyâsî ve dinî merkezi haline getirmişti. Memlûkler döneminde İslâmî ilimlerin her sahasında hummalı bir edebî faaliyet kendisini göstermiş, İslâmî ilimlerdeki gelişim bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden birisi yaşanmıştır.³ Memlûkler dönemindeki edebî faaliyetin en belirgin özellikleri şunlardır:

1. Yazılan eserler sayı bakımından oldukça zengindir.
2. Eserlerin başlıca özelliklerinden birisi, bugünün tabiriyle ansiklopedik denilecek türden, geniş hacimli ve muhtevalı olmasıdır.
3. Dönemin eserlerinin içerik bakımından zenginliği dikkat çekmektedir. Bu da dönemin âlimlerinin çok yönlülüğünü ortaya koyan bir husustur.
4. Geçmişte yapılan çalışmalar esas alınmıştır. Bu dönem şerh-hâşiye dönemi olarak kabul edilmektedir.
5. Hadis çalışmaları yaygınlaşmıştır.
6. Tasavvufî hareketler hızlanmıştır.

1 Memlûkler dönemi âlimlerinden pek çoğunun Bağdat'ta, diğer doğu vilayetlerinde veya Endülüs şehirlerinde doğup büyümeleri daha sonra Mısır ve Suriye'ye gelmeleri bu hususu teyit etmektedir. İsmail Yiğit, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991), 7/244.

2 İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-94), 27-28.

3 İsmail Yiğit, "Memlûkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/94; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 137-140.

7. Fıkıh alanında içtihat kapısı fiilen kapanmış, mezhep taassubu yaygınlaşmış ve dört mezhebin usulleri dışına çıkılamamıştır.⁴

Memlûkler döneminde ilmî hareketin vasıfları hakkında bu ön bilgilerden sonra söz konusu dönemde hadis ilminin genel özellikleri hakkında bazı bilgiler vermek istiyoruz. Öncelikle belirtelim ki incelediğimiz dönem mütekaddimûn olarak isimlendirilen dönemden yaklaşık iki asır sonrasına tekabül etmektedir.⁵ Bir başka açıdan İslâm'ın doğuşu ile içerisinde bulunduğumuz dönemin tam ortalarına tekabül etmektedir. Bu anlamda Memlûk devrini bir orta dönem olarak değerlendirebiliriz. Hadis tarihinin gelişimini “oluşum”, “gelişim”, “açılım”, daralma” ve “yeni dönem-dönüşüm dönemi” şeklinde beş dönemde ele alan Mehmet Emin Özafşar'ın tasnifine göre Memlûkler dönemi, açılım dönemine tekabül etmektedir. Açılım dönemi, rivâyet döneminin sona erdiği beşinci asırdan onuncu asra kadar geçen yaklaşık beş asırlık zaman dilimini kapsar. Bu dönem sistemli bir şekilde hadis eğitim ve öğretim merkezlerinin kurulduğu, hadis kaynaklarını açıklama çabalarının bir sonucu olarak dördüncü asırda başlayan şerh edebiyatının Kastallâni'ye (ö. 923/1517) kadar en seçkin örneklerinin verildiği bir zaman dilimidir. Bu zaman zarfında yaşanan siyâsî ve sosyal çeşitlilik, Haçlı seferleri, Moğol istilası gibi yoğun nüfus hareketlenmelerine sebep olan büyük olaylar ve bunların yol açtığı fikir hareketlenmeleri görülmüştür. Memlûkler döneminde, âdeta Moğolların yağma ve tahribine inat, hummalı bir yazın faaliyeti dikkat çekmektedir.⁶

Memlûkler döneminde İslâmî literatür sayı bakımından oldukça zengin olmakla takdire şayan görülürken, nitelik bakımından ise büyük çoğunluğu itibariyle şerh ve haşiyelerden oluşmasından dolayı bu literatürün orijinaliteden uzak olduğu yönünde görüşler de ortaya atılmıştır.⁷ Ignaz Goldziher (1850-1921), Memlûkler döneminde hadis âlimlerinin bütün mesâîlerini geçmiş dönemde yapılan eserlere harcadıklarını, bu eserlere zevâid, şerh ve hâşiyeler yazdıklarını belirterek tüm bunları çöküşün şaşmaz belirtileri olarak değerlendirmiştir. Goldziher'e göre bu dönemdeki bol ve yaygın literal üretim sadece çok az sayıda özgün ve yaratıcı çalışma ile övünebilmiştir.⁸ Andre Miquel ise İslâm medeniyetinin Memlûkler safhasından bahsedilmesi gerektiğini, Memlûk dönemi edebiyatı derleme olsa da, bu dönemde yetişen âlimlerin zekâ, tecrübe ve büyük devlet olma özelliklerini katarak kalıcı büyük eserler verdiğini belirtmiştir.⁹

Memlûkler döneminde İslâm âlimlerinin geçmişte yapılan çalışmalara yoğunlaşmalarının birçok sebebi üzerinde durulabilir.¹⁰ Memlûk Devleti'nin hâkim olduğu topraklar, dönemin

4 Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 77.

5 Murteza Bedir, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 32/186-188.

6 Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005), 34.

7 Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 222-223.

8 Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü* çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er (Ankara: İmaj Yayıncılık, 1993), 156.

9 Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*, çev. Ahmet Fidan - Hasan Menteş (Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991), 200.

10 Kadiruddin Ahmed, *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atalet*, çev. Ertuğrul Aytekin (İstanbul: İlke Yayınları, 1992), 38.

en çalkantılı bölgelerinden birisiydi. Öte yandan Memlûk tarihinin tüm dönemlerinde iç karışıklıklar, istikrarsızlıklar da hüküm sürmüştür. Bunlara rağmen Memlûkler tüm kurumlarıyla bir medeniyet olgunluğuna erişmiş bir hânedân olarak tarihe geçmişlerdir. Bunun yanı sıra telif edilen ürünlerin geçmiş dönemlerin eserlerine bağlı olmasıyla, bunların orijinalliğinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Şunu belirtmemiz gerekir ki, Memlûkler dönemi genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilmi açısından bir duraklama ya da gerileme değil, ancak geçmiş dönemlerin temel alındığı bir yorumlama, açılım ve zenginleştirme dönemidir. Bu yüzden yukarıda yer verdiğimiz Goldziher'in görüşlerine katılmadığımızı burada hemen belirtmek isteriz. Elbette bu dönemde telif edilen eserler hicrî üçüncü asır hadis literatürüyle mukayese edilemez. Ancak bu dönemin çok az özgün çalışma ile övüldüğü iddiası ise gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü söz konusu dönemde yazılan birçok eserin âdeta birer klasik haline gelmesi ve halen kullanımda olması, pek çok ihtiyacı karşılamaya devam etmesi, en azından hadis ilminin âlimleri ve eserleriyle bu çalışmada detaylarına yer vereceğimiz ulaştığı seviye ve hadisin müesses konumu, "gerileme" iddialarını nakzettekendir. Öte yandan şerh-haşiye dönemi olması hasebiyle, şerh faaliyetinin ya da şerhlerin sadece geçmişi tekrar etmek olmadığını, oldukça zor ve uzun mesaiyi gerektiren birer ilim-kültür hazineleri olduğunu belirtmek gerekir.

Memlûkler dönemindeki ilmi hareketin ve hadis ilminin genel vasıfları hakkında bu özet bilgilerden sonra çalışmamızın asıl konusu olan Memlûkler döneminde hadis edebiyatına geçmek istiyoruz.

Hadis tarihinin oluşum ve gelişimini kapsayan ilk dört asrı hıfz, kitâbet, tedvin ve tasnif dönemlerini içerisine almış, hicrî beşinci asrın başlarına kadar hadis kitaplarının tasnifi devam etmiştir. Bu dönemlerde hadis ilminde daha ağırlıklı "rivâyetü'l-hadîs" ilminin kapsamına giren çalışmalar yapılmıştır. Hicrî beşinci asrın sonlarından itibaren hadis ilmi, hadis metinleri üzerindeki çalışmalar yeni bir renge bürünmüştür. Hadis metinleri zabta geçirilip çeşitli tasniflerle kitaplardaki yerini almıştır. Artık kitap dışında bir metin pek bırakılmamıştır. Bu müddet zarfında kitaplarda senetleriyle birlikte yer almamış bir metin, şayet sonraki asırlarda "hadis" olarak ortaya çıkmışsa, bunun "hadis" olarak kabul edilmesi şüphyle karşılanmıştır.¹¹ Ali Yardım, hicrî beşinci asrın sonlarından itibaren hadis edebiyatının gelişimini, bizim esas aldığımız tasnifte "açılım" dönemine tekabül eden "şerh ve derlemecilik devri" olarak nitelendirdiği dönem öncesini şu sözleriyle özetlemektedir:

*"Hicrî beşinci asır sonlarına doğru ise yeni bir çalışma dönemine geçilmiştir. Artık eski metotla yapılacak yeni bir iş kalmamış, bütün sistem ve gelenekleriyle bir devir kapanmıştır. Ne var ki, bir devrin kapanması demek, hiçbir şekilde o devrin yıkılması demek değildir. Öte yandan bir devrin kapanması demek hayatın durması demek de değildir. Nitekim önceki devir vazifesini eksiksiz yapmış, fonksiyonunu şerefle icrâ etmiş ve haleflerine çok zengin bir miras bırakarak nöbeti başkalarına devretmiştir."*¹²

11 Ali Yardım, *Hadis I-II* (İstanbul: Damla Yayınları, 2012), 2/105.

12 Yardım, *Hadis I-II*, 2/105.

Bu nöbetin teslim alındığı Memlûkler öncesini diğer bir ifadeyle hicrî altıncı asrı hadis ilminde literatürü temel alacak olursak “derlemecilik dönemi”¹³ olarak nitelendirebiliriz. Hicrî altıncı asırla başlayıp ve derlemecilik ya da “nakil dönemi” olarak adlandırılan dönemlerin en temel özelliği rivâyet usulüyle telif edilen temel hadis kaynaklarının kitap halinde nakli ve onlar üzerine yapılan farklı çalışmalar olmuştur.¹⁴ Gerek derlemecilik gerekse nakil dönemi olarak isimlendirilen dönemler bizim esas alığımız hadis tarihi dönemlendirmesinde Memlûkler’in hemen öncesini ve Memlûkler’in hüküm sürdüğü dönemleri içerisine alan açılım dönemine tekabül etmektedir. Bu asırda telif edilen derlemelerin en temel kaynağı “*Sahîhayn*” ve “*Kütüb-i Sitte*”dir. Altıncı asırda “*Sahîhayn*” kavramı oturmuş ve yerleşmiş olmakla birlikte “*Kütüb-i Sitte*” ıstılahının hangi hadis kaynaklarını kapsadığı konusunda bir ittifak yoktur. Bununla birlikte hicrî altıncı asır bu kavramın ortaya çıktığı dönem olması bakımından önemlidir. “*Kütüb-i Sitte*” kavramının yerleşmesine sebep olan temel faktörlerden birisinin hadis derlemeciliği olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü hadis eserlerinde derleme yapan hadis âlimleri, derlemelerinde esas aldıkları kitaplar, ya da *Kütüb-i Sitte* üzerine telif ettikleri eserler için bu ismi kullanmışlardır.¹⁵ Çalışmamızda inceleyeceğimiz Memlûkler döneminde “*Kütüb-i Sitte*” ıstılahı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Âlâî (ö. 761/1359) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimlere göre İbn Mâce’nin (ö. 273/887) *es-Sünen*’i yerine Dârîmî’nin (ö. 255/869) *es-Sünen*’i, *Kütüb-i Sitte*’nin altıncı eseri olmaya daha layıktır.¹⁶

Memlûkler hâkimiyeti altındaki İslâm dünyasında hadis edebiyatının değerlendirilmesinde mukaddime bâbında göz önünde bulundurulması gereken önemli hususlardan birisi de hadis kitaplarının telifinde hicrî altıncı asırdan itibaren senetlerin bırakılması olmuştur. Ancak bu asırda bütünüyle senetlerin bırakıldığı da söylenemez. Senetli ve senetsiz hadis rivâyeti bir arada yürütülmüştür. Bir hadis eserinde hadislerinin senetlerini ilk defa terk eden Begavî (ö. 516/1122) *Mesâbihu’s-sünne*’sinde¹⁷ hadislerin isnâdlarını terk ederken, *Şerhu’s-sünne*’sinde hadisleri senetli olarak rivâyet etmiştir. Senetli rivâyet aktarımı bu asırda hadis usulüne dair eserlerde de terk edilmiştir. Bunun ilk örneğini Kâdî İyâz (ö. 544/1149) vermiştir. Hadis usulü literatürünün tarihi gelişimi bakımından bu da önem arz etmektedir. Memlûkler döneminde ise senetli hadis tasnifi artık bütünüyle son bulmuş, hicrî sekizinci asırda ortaya çıkan rivâyetü’l-hadis ilminin kapsamında değerlendirebileceğimiz “zevâid” türü ve diğer türlerdeki tüm eserlerde hadisler sadece sahâbî râvîleriyle rivâyet edilmiştir. Bu dönemde tek tek rivâyet hakkı alınan hadislerin senetleriyle nakli esasına dayanan tasnifler sona ermiş, senetleriyle kitapların nakli usulü benimsenmiştir.

13 Mehmet Sait Toprak, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşi’nin Nisâbü’l-Ahbâr’ı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 2-3.

14 Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 18.

15 Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Şurûtu’l-Eimmeti’s-Sitte*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1984).

16 M. Yaşar Kandemir, “Kütüb-i Sitte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/6.

17 İbrahim Hatiboğlu, “Mesâbihu’s-Sünne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/258.

Üzerinde durulması gereken diğer bir husus Memlûkler öncesi şerh faaliyetleri ile ilgilidir. Hicrî dördüncü asırda el-Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) ve el-Hattâbî (ö. 388/998) ile başlayan¹⁸ hadis şerhleri sonraları artarak devam etmiş ve hadis şerhleri her dönemde kaleme alınmıştır. Hicrî altıncı asırda da bir takım hadis şerhleri yazılmıştır. Ancak bu asrın en belirgin yönü henüz “hadis şerhleri” değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi altıncı asırda “derleme”lere ağırlık verilmiştir. Hadis tarihinde “şerh dönemi” olarak anılabilecek dönem hemen hemen Memlûkler’in hüküm sürdüğü asırlara tekabül etmektedir. Memlûkler zamanında telif edilen hadis şerhleri önceki dönemlere göre hem çok daha fazladır hem de daha nitelikli bir hâl almıştır. Hicrî VI-IX. asırlarda telif edilen hadis şerhleri, IV.-VI. asırlarda telif edilen hadis şerhlerinden çok daha zengin, daha fazla mesai harcanmış mahsüller olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹

Memlûkler öncesi hadis usulüne de bir göz atmak yerinde olacaktır. Memlûkler’in kuruluşundan altı yıl önce vefat eden İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî’nin (ö. 643/1245) hadis usulüne dair kaleme aldığı tam adı *Ma’rifetü envâ’i ‘ilmi’l-hadis* olan ve *Ulûmü’l-hadis* ismiyle de bilinen çalışması kendisinden sonraki tüm hadis usulü eserlerini etkilemiştir. İbnü’s-Salâh, bu önemli eserini Eşrefiyye Dârülhâdis’inde hocalığa başladığı 630/1233 yılından itibaren yazmaya başlamış, yazdığı kısımları öğrencilerine imlâ ettirmek suretiyle 634/1237’de tamamlamıştır.²⁰ Hadis usulünün mütekaddimün eserleri arasında gösterilen Râmhürmüzî’nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü’l-fâsıl*’ı, Hâkim en-Nisâbü’rî’nin (ö. 405/1014) *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadis*’i ve Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye ve el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’* isimli eserlerinden önemli oranda istifade etmiştir. İbnü’s-Salâh, en fazla Hatîb el-Bağdâdî’ye referansta bulunmuş, Hâkim en-Nisâbü’rî’nin elli iki bölüm halinde ele aldığı hadis konularını (ilimlerini) altmış beşe çıkarmıştır.²¹ *Mukaddimetü İbni’s-Salâh* yazıldığı dönemde hadis usulünün ihyâsı olarak kabul edilmiştir.²² Nitekim eser öncekilerden farklı olarak özgün bir tasnife sahiptir. Konularla ilgili hassas bir bölümlenme yapılmış, görüşler titizlikle seçilerek karşılaştırmaları yapılmıştır. Terimler dikkatli biçimde tanımlanmış, örneklemeler yapılmış, değişik kanaatler

18 *Muvatta* üzerine yazılan bazı çalışmaların ilk şerhlerden olabileceği kanaati de dile getirilmektedir. *Muvatta* şerhlerinin bilinen ilk örneklerinin Mâlik b. Enes’in talebelerinden Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve Abdullah b. Nâfi’ es-Sâîğ’e (ö. 206/822) ait olduğu ifade edilmektedir. İbn Vehb’in *Tefsîru Garîbi’l-Muvatta*’ı ile İbnü’s-Sâîğ’in *Tefsîru’l-Muvatta*’ı *Muvatta*’nın daha ilk muhataplarının elinde şerhedildiğini göstermeleri açısından önemli eserler olarak değerlendirilmiştir. Bk. Halit Özkan, “Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 57-58. Günümüze ulaşmayan ve içerikleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız söz konusu eserlerin isminde “tefsîr” kelimesinin geçmesinin ötesinde başka delillere ihtiyaç olduğunu burada belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla söz konusu eserlerin *Muvatta* üzerine yapılan ilk çalışmalar olduğu söylenebilir de ilk şerhler oldukları iddia edilemez. Tefsir kelimesinden hareketle senet ya da metne dair hususların açıklandığı (tefsir) edildiği izlenimi alınsa da bunun şerhe ne kadar tekabül ettiği meselesi hakkında görüş belirtebilmek için belirttiğimiz gibi başka delillere ihtiyaç duymaktayız.

19 Nitekim İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî şerhi *Fethu’l-bârî*’yi 23 senede, Bedruddîn el-Aynî, *Umdetü’l-kârî*’yi 25 senede tamamlamıştır. M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/119; Talat Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 67-68.

20 M. Yaşar Kandemir, “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 31/121-122.

21 Takıyyüddin İbnü’s-Salâh, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Dârü’l-fikr, 1986), 7-11.

22 M. Yaşar Kandemir, “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”, 31/121-122.

tartışılmıştır. Bu özellikleri sebebiyle kendisinden sonraki hadis usulü çalışmalarının belirleyicisi konumunda olmuştur.²³ Eser üzerine 40'tan fazla çalışma yapılmıştır.²⁴ Memlükler döneminde telif edilen hadis usulü çalışmalarının neredeyse tamamı bu eseri temel alarak hazırlanmıştır.

Yaklaşık iki buçuk asırlık hadis tarihinin en çok ürün verilen dönemlerinden birisi olan Memlükler dönemi, hadis literatürü müstakil araştırmalara konu olacak mâhiyettedir. Biz konuyu iki bölümde inceleyeceğiz. Öncelikle telifleriyle hadis literatürünü şekillendiren hadis âlimleri ile hadis ilmine dair önemli eser veren dönemin âlimlerini tespit etmeye çalışacağız. Tespit ettiğimiz liste üzerinden dönemin İslâm coğrafyasındaki hadis faaliyetlerini gözden geçirmeye çalışacağız. Bu bölüme bağlı olarak teşekkül edecek ikinci bölümde ise söz konusu âlimlerin hadis ve hadis ilimlerine dair eserlerinin hadis literatürünün türlerine göre dağılımını belirleyerek ortaya çıkan tablo üzerinden bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

Memlükler dönemi hadis literatürünün tespitinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Memlük dönemi âlimlerinin biyografilerinden, Kettânî'nin *er-Risâletü 'l-müstatrafe* 'si²⁵ ve Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı*²⁶ isimli eserinden ve Mahmut Yeşil'in *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi*²⁷ isimli yüksek lisans tezinden istifade edilecektir.²⁸ Memlükler dönemi tabakât ve biyografi kaynaklarının zenginliği ile öne çıkmaktadır. Bu yüzden Memlükler dönemi hadis literatürüne dair yapılacak kapsamlı bir çalışmada doğrudan bu literatürden azami ölçüde istifade edilmesi gerekmektedir. Bunun için yeterli ve gerekli bir zaman dilimine ve kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulacağı kaçınılmazdır. Bu yüzden şimdilik buna hazırlık mahiyetindeki bu çalışmamızda mevcut birikimden istifade edilmiştir. Dolayısıyla Memlükler dönemi hadis âlimlerinin ve hadis literatürünün tamamını tespit etme gibi bir gayemizin olmadığını, başta da belirttiğimiz üzere dönemin en çok eser veren muhaddislerinden tespit edilenler ile en meşhûr âlimleri üzerinden değerlendirmelerde bulunacağımızı yenilememiz gerekmektedir.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde Memlükler dönemi hadis literatürünü şekillendiren faktörler üzerinde durulacak, örneklerini ilk defa Memlük hadis âlimlerinin verdiği hadis literatürü ve bu literatürü ortaya çıkaran ve genel olarak Memlükler dönemi hadis literatürünü

23 Mehmet Emin Özafşar, "Hadis İlminde Alan Evrilmesi" *İslâmiyât* 6/4 (2003), 115.

24 Ali Arslan, "Mukaddimetü İbni's-Salah İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 6/5 (2017), 2460-2474.

25 Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü 'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti 'l-müşerrefe*, thk. Muhammed el-Muntasir b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000).

26 Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: TDV Yayınları, 1996).

27 Mahmut Yeşil, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi (H. 700-1100/M. 1300-1688)* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989).

28 Halit Özkan Memlüklerin son 125 yılına tekabül eden dönemi Kahire özelinde ele almış, döneme dair seçme bir literatür denemesinde bulunmuştur. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 202-221. Memlüklerin ilk dönemleri ise Nagihan Emiroğlu tarafından hazırlanan bir doktora tezinde ele alınmıştır. Bu çalışmanın ikinci bölümü "Hadis Hafızı olan Meşhur Âlimler ve Hadis İlmi İle İlgili Eserler" ismini taşımaktadır. Bölümde Memlükler döneminin hicrî VII-VIII. asırları hadis literatürü açısından genel hatlarıyla ele alınmıştır. Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 111-247.

şekillendiren sebepler tespit edilmeye çalışılacaktır. Memlûkler döneminin en ayırıcı vasfı olan şerhler literatür bakımından değerlendirilecek, yine bu dönemdeki ricâl ve tabakât literatürü ile temel hadis kaynakları üzerine yapılan çalışmaların mâhiyeti ve İbnü's-Salâh sonrasına tekabül eden hadis usulü literatürünün durumu gibi konular üzerinde birtakım tespit ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Memlûkler dönemi hadis edebiyatına giriş mahiyetindeki bu mukaddimeden sonra dönemin hadis edebiyatını şekillendiren hadis âlimleri üzerinde durmak istiyoruz.

1. Memlûkler Döneminde Hadis Literatürünü Şekillendiren Âlimler:

Memlûkler döneminde çok sayıda muhaddis yetişmiştir. Memlûk târihçisi ve muhaddis Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris* isimli eserinde sadece Dımaşk'ta 396 muhaddisin ismini tespit etmiş olması bu konuda bizlere bir fikir vermektedir.²⁹ İlmî ve kültürel hayatın çok daha canlı olduğu Kâhire'de bu rakamdan daha fazla muhaddisin yetiştiği tahmin edilebilmektedir. Bizim buradaki amacımız Memlûkler döneminde yetişen tüm muhaddisleri tespit etmek değildir. Bu yüzden biz burada hadis ilminde eser bırakan, hadisçiliği ile şöhret bulan ve sonraki dönemlere etkisi olan yani “hadis edebiyatını şekillendiren” hadis âlimleri üzerinde durmak istiyoruz.

Memlûkler dönemi hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu Kahire ve Dımaşklı âlimlerden oluşmaktadır. Bu iki şehir aynı zamanda dönemin en önemli ilim merkezleridir. Bu iki şehrin dışında Memlûkler'in sınırları içerisinde bulunan İskenderiye, Dimyat, Haleb, Harran, Hama, Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerde doğan ya da bu şehirlerde yetişen hadis âlimleri de bulunmaktadır. Memlûk Devleti'nin sınırları içerisindeki ilim merkezleri harita³⁰ üzerinde şu şekildedir:

29 Abdulkâdir b. Muhammed en-Nuaymî *ed-Dımaşkî, ed-Dâris fî târihi 'l-medâris* (Lübnan: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990).

30 Harita, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinden alınmıştır. Bk. İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03.08.2021).

Memlûkler'in hüküm sürdüğü tarih aralığı 648-923/1250-1517'dir. Söz konusu tarihleri göz önünde bulundurarak bu dönemde hadis ilminde eser telif eden âlimlerden tespit ettiklerimizin listesini vermek istiyoruz:

Tablo 1: Memlûkler Döneminde Hadis Telifi Olan Âlimler

	İsim	Vefat	Doğum Yeri
1	İbn Teymiyye, Mecdüddîn	652/1254	Harran
2	Kurtubî, Ahmed b. Ömer	656/1258	Kurtuba
3	Münzirî, Ebû Muhammed	656/1258	Kahire
4	Reşid el-Attâr	662/1264	Kahire
5	Ebû Şame el-Makdisî, Abdurrahmân ed-Dımaşkî	665/1267	Dımaşk
6	İbnü's-Saykal, Ebü'l-Ferec en-Necib b. Abdullatîf	672/1274	Harran
7	Mansûr b. Selîm	673/1275	İskenderiye
8	Nevevî, Ebû Zekeriyya	676/1277	Nevâ (Suriye)
9	İbnü's-Sâbûnî, Ebû Hâmid	680/1282	Cevvis (Basra)
10	İbn Rüşeyk, Ebü'l-Hasan Muhammed	680/1282	Dımaşk
11	İbn Asâkir, Ebü'l-Yümn	686/1287	Dımaşk
12	Kaşallânî, Muhammed b. Ahmed	686/1287	Kahire
13	İbnü'n-Nefis, Ebü'l-Hasen Alâuddîn	687/1288	Dımaşk
14	Huveyyî, Muhammed b. Ahmed	693/1294	Dımaşk
15	Muhibbüddîn et-Taberî	694/1295	Mekke
16	Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî	695/1295	Haleb
17	İbn Ferah, Ebü'l-Abbâs	699/1300	İşbiliyye
18	Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir	700/1300	Kelâbâz (Buhâra)
19	İbn Dakîku'l-İd	702/1302	Kûs (Mısır)
20	Dimyâtî, Abdülmü'min b. Halef	705/1306	Tüne (Mısır)
21	Taberî, Radiyüddîn İbrâhim b. Muhammed	722/1322	Mekke
22	İbn Teymiyye, Takıyyüddîn	728/1328	Harran
23	Ca'berî, Burhânüddîn	732/1332	Câber (Suriye)
24	İbn Cemâ'a, Bedrüddîn	733/1333	Hama
25	İbn Seyyidünnâs	734/1334	Kahire
26	Kutbüddîn el-Halebî (İbn Uhti's-Şeyh Nasr)	735/1335	Haleb
27	İbnü'l-Bârizî el-Hamevî	738/1338	Hama
28	Birzâlî, Ebû Muhammed	739/1339	Dımaşk
29	İbn Balabân, Alâuddîn	739/1339	Kahire
30	Hâzin, Ali b. Muhammed	741/1341	Bağdat
31	İbnü's-Sika es-Sayrafî	742/1341	Musul
32	Mizzî, Yusuf b. Abdurrahmân	742/1341	Haleb

33	Zeylâi, Osmân b. Ali	743/1343	Zeyla'
34	İbn Abdülhâdi, Şemsüddîn	744/1343	Dımaşk
35	İbn Abdülhak el-Vâsîfî	744/1344	Dımaşk
36	Ebü Hayyân Esirüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî	744/1344	Mataşşâreş (Gırnata)
37	İbn Ğânâim, Cemâlüddîn Abdullah	744/1344	Dımaşk
38	İbnü'l-İmâm, Takıyyüddîn	745/1344	Kahire
39	Zehebî, Şemsüddîn	748/1348	Dımaşk
40	İbnü'l-Lebbân	749/1349	Dımaşk
41	Dimyâtî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Eybek	749/1348	Dimyat
42	İbnü't-Türkmânî, Alâüddîn	750/1349	Mardin/Kahire
43	İbn Kayyim el-Cevziyye	751/1350	Dımaşk
44	Takıyyüddîn es-Sübki, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdilkâfi	756//1355	Menüfiye
45	Alâi, Ebü Saîd	761/1359	Dımaşk
46	Moğultay b. Kılıç	762/1361	Kahire
47	Zeylâi, Abdullah b. Yûsuf	762/1360	Zeyla
48	Huseynî, Ebü'l-Mehâsin	765/1364	Dımaşk
49	İbn Hilâl el-Makdisî	765/1364	Kudûs
50	İbn Cemâ'a, İzzüddîn Ebü Ömer Abdülaziz b. Muhammed	767/1366	Dımaşk
51	İbn Ferhûn, Bedrüddîn	769/1367	Medine
52	Sübki, Tâcüddîn	771/1370	Kahire
53	İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ	774/1373	Busrâ/Dımaşk
54	İbn Râfi', Ebü'l-Meâlî	774/1372	Kahire
55	Abdülkâdir b. Ahmed, Ebü Muhammed el-Kureşî	775/1373	Kahire
56	İbn Merzûk el-Hatîb, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed	781/1379	Tilimsân
57	İbn Berdis, Ebü'l-Fidâ	786/1384	Ba'lebek
58	Kirmânî, Şemsüddîn	786/1384	Kirman
59	İbnü'l-Küveyk er-Rib'î, Ebü Ca'fer Muhammed b. Abdüllatif	790/1388	Tikrit/Mısır
60	Zerkeşî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh et-Türki	794/1392	Kahire
61	İbn Receb el-Hanbelî	795/1393	Bağdat
62	Burhânüddîn et-Tenûhî	800/1398	Tenuh/Dımaşk
63	Münâvî, Sadrüddîn Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. İbrâhîm	803/1401	Münye/Kahire
64	İbnü'l-Mülakkın, Sirâcüddîn	804/1401	Kahire
65	Bulkînî, Sirâcüddîn Ebü Hafs Ömer b. Raslân	805/1403	Kahire
66	İrâkî, Zeynüddîn	806/1404	Kahire
67	Heysemî, Ebü'l-Hasen	807/1405	Sahrâ (Mısır)
68	İbn Kunfûz, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hüseyn	810/1407	Koştantine (Cezayir)

69	İbn Cemâ'a, Bedrüddîn Muhammed b. Ebî Bekir	810/1407	Dımaşk
70	Tüsterî, Nasrullah b. Ahmed	812/1409	Bağdat
71	İbn Hiccî, Şihâbüddîn	816/1413	Dımaşk
72	İbn Cemâ'a, Muhammed b. Ebü Bekir	819/1416	Yenbu'
73	Şümennî, Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasan	821/1418	Mağrib/İskenderiye
74	Merrâküşî, İbn Mûsa	823/1421	Mekke
75	Bulkinî, Abdurrahmân b. Ömer	824/1421	Kahire
76	İbnü'l-İrâkî	826/1423	Kahire
77	Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mekkî	832/1429	Mekke
78	İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn	833/1429	Dımaşk
79	İbnü'l-Kirmânî, Takıyyüddîn	833/1430	Bağdat
80	İbn Hatîbüddehşe, Ebü's-Senâ	834/1431	Hama
81	Bûsîrî, Ahmed b. Ebü Bekir	840/1436	Ebü Sîr (Mısır)
82	Sibt İbnü'l-Acemî	841/1438	Haleb
83	İbn Nâsîrüddîn, Ebü Bekir	842/1438	Dımaşk
84	İbn Hacer el-Askalânî	852/1449	Mısır
85	Aynî, Bedrüddîn	855/1451	Ayıntâb
86	İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî	861/1457	İskenderiye
87	İbn Fehd, Takıyyüddîn	871/1466	Asfûn (Mısır)
88	Münâvî, Şerefüddîn Yahyâ b. Muhammed	871/1466	Kahire
89	Şümennî, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed	872/1467	İskenderiye/Kahire
90	Zeynüddîn, Abdulğani b. Muhammed el-Ezherî	882/1477	Mısır
91	Kâsım b. Kutluboğa, Zeynüddîn Ebü'l-Adl	879/1474	Kahire
92	İbn Emîru'l-Hâc, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Halebî	879/1474	Haleb
93	Ebü Zer el-Halebî	884/1480	Haleb
94	Bikâî, Burhânüddîn	885/1480	Bikâ (Lübnan)
95	İbn Fehd, Ömer b. Muhammed el-Mekkî	885/1480	Mekke
96	İbnü'l-Haydırî, Ebu'l-Hayr	894/1489	Dımaşk
97	Nâcî, Burhânüddîn Ebü İshâk İbrâhim b. Muhammed	900/1495	Dımaşk
98	Sehâvî, Şemsüddîn	902/1497	Kahire
99	İbnü'l-Mibred, Cemâlüddîn	909/1503	Dımaşk
100	Semhûdî, Nürüddîn	911/1506	Semhûd (Mısır)
101	Süyûtî, Celâlüddîn	911/1505	Kahire
102	İbn Ebü Şerîf, Burhânüddîn	923/1517	Kudûs
103	Kastallânî, Ahmed b. Muhammed	923/1517	Kahire

Memlûkler döneminde hadis alanında eser veren muhaddisleri devletin kuruluş tarihi olan 648/1250 yılını göz önünde bulundurarak ele alacak olursak Memlûkler'in kuruluşundan bir süre sonra vefât eden Mecdüddîn İbn Teymiyye (ö. 652/1254), Kurtuba'da doğmuş olmakla birlikte İskenderiye'ye yerleşen Ahmed b. Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258) ve yaşadığı yüzyılın en meşhur hadis hafızı kabul edilen Ebû Muhammed el-Münzirî (ö. 656/1258) ile başlatmamız gerekir. Söz konusu muhaddisler Eyyûbiler döneminde yetişmiş olmakla birlikte Memlûkler kurulduğunda hayatta olan muhaddislerdir. Bu âlimler birkaç yılı hariç hayatlarının tamamını Eyyûbiler döneminde geçirmişlerdir. Bu yüzden, bunların yerine Memlûkler yönetimi altında ilmî anlamda faaliyette bulunmaya yeterli bir zaman dilimi bulan âlimlerle Memlûkler dönemi hadis âlimlerini tespit etmek aslında daha isabetli olacaktır. Söz konusu hususu göz önünde bulundurduğumuzda hayatının önemli bir bölümünü Eyyûbiler döneminde, 7 yıllık bir süresini Memlûkler yönetimi altında geçiren Ebû Muhammed el-Münzirî'yi (ö. 656/1258) Memlûkler döneminin önemli ilk hadis âlimi olarak gösterebiliriz.

Yaşadığı yüzyılın en meşhur hadis hâfızı kabul edilen Münzirî, yirmi yıl kadar hocalık yaptığı Eyyûbiler döneminde kurulan Kâmilîyye Dârülhâdis'i başta olmak üzere Sâlihîyye Medresesi ve Câmîu'z-Zâfirî'de verdiği derslerle pek çok hadis âlimi yetiştirmiş, İbn Hallikân (ö. 681/1282), Ali b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 701/1302) ve İbn Dakîkul'Îd (ö. 702/1302) gibi Memlûkler dönemi hadisçilerinin pek çoğuna hocalık yapmıştır.³¹ Muhtemelen bu özellikleri sebebiyle Münzirî bazı hadis tarihçileri tarafından hadis tarihinde bir dönemin bitişi ve yeni bir dönemin başlangıcını teşkil eden bir konuma yerleştirilmiştir. Nitekim Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisûn* isimli eserinde hadis tarihini yedi dönemde ele almıştır. Bunlardan altıncısı hicrî 300'den başlayıp Münzirî'nin (ö. 656/1258) vefatına kadar devam eden dönemdir. Ebû Zehv'e göre yedinci dönem ise hadis tarihinin en uzun dönemini teşkil eden Münzirî'nin vefatından başka bir ifadeyle Memlûkler asrından başlayıp günümüze kadar uzanmaktadır.³² Bu dönemler çalışmamız boyunca esas aldığımız tasnifte "açılım", "daralma" ve "yeni/dönüşüm" dönemlerine tekabül etmektedir.

Yukarıda tespit ettiğimiz 103 hadis âlimi hicrî VII-X. yüzyıllar arasında Memlûkler sınırları içerisinde hadis eser(ler)i telif eden âlimlerdir. Bu âlimlerden hadis ilminde döneminin otoritesi olarak kabul edilen, eserleriyle sonrakileri etkileyen kanaatimize göre diğerlerine göre daha ön planda olan âlimler ise Münzirî, Nevevî, İbn Dakîkul'Îd, Dimyâtî, İbn Cemâ'a, Mizzî, Zehebî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Takıyyüddîn es-Sübki, Moğultay b. Kılıç, Zeylâî, Zerkeşî, İbnü'l-Mulakkın, Zeynüddîn Irâkî, Heysemî, Bûsîrî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedrüddîn el-Aynî, Mûnâvî, Kâsım b. Kutluboğa, Sehâvî, Süyûtî ve Kastallânî'dir.

Dönemin son Buhârî şârihi Kastallânî, Memlûkler'in yıkıldığı tarihte (923/1517) vefât etmiştir. Dolayısıyla o, Memlûkler'in hadis alanında eser bırakan son âlimi olarak kabul

31 M. Yaşar Kandemir, "Münzirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/35.

32 Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn ev İnâyetü'l-Ummeti'l-İslâmiyye bi's-Sunneti'n-Nebeviyye* (Riyad: er-Riâsetü'l-Âmmetu li-İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1984), 7.

edilebilir. Memlûk topraklarının Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte hayatlarının önemli bir kısmını Memlûkler döneminde geçiren hadis âlimleri ise ilmi faaliyetlerini Osmanlı yönetimi altında devam ettirmişlerdir. Bu kategoride değerlendirebileceğimiz âlimlerden tespit ettiklerimizi de şu şekilde sıralayabiliriz:

Tablo 2: Memlûkler Sonrası Osmanlı Yönetiminde İlmî Faaliyetlerini Sürdüren Âlimler			
	İsim	Vefat	Doğum Yeri
1	Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî	926/1520	Süneyke (Mısır)
2	Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir	927/1521	Dımaşk
3	İbnü'l-Keyyâl ed-Dımaşkî	929/1523	Dımaşk
4	Ebü'l-Hasen el-Menûfî, Ali b. Muhammed el-Mısırî	939/1532	Kahire
5	Şâmî, Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Yûsuf	942/1536	Sâlihiyye (Dımaşk)
6	Tetâî, Muhammed b. İbrâhîm el-Mâlikî	937/1531	Menûfiye
7	Delecî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Osmânî	950/1543	Kahire
8	Bekrî, Ebü'l-Hasan es-Sıddikî	952/1545	Kahire
9	İbn Tolun, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed ed-Dımaşkî	953/1546	Salihyye (Dımaşk)
10	Bekrî, Cemâlüddîn	962/1555'ten sonra	Mısır
11	Abbâsî, Abdürrahîm	963/1556	Kahire
12	İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan	963/1556	Beyrut
13	Alkâmî, Şemsüddîn	969/1561-1562	Kahire
14	Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed el-Mısırî	973/1565	Kalkaşende
15	İbn Hacer el-Heytemî	974/1567	Mısır

Hadis eğitimi almak isteyen birçok ilim tâlibi, Memlûkler'in sınırları içerisinde bulunmamakla birlikte Horasan, Mâverâunnehir, Endülüs, Bağdat, Yemen ve daha birçok yerden Memlûkler'in ilim merkezlerini dolaşmışlardır. Birçok âlim Bağdat, Musul, Kurtuba gibi sarsıntılı dönemler geçiren şehirlerden göç ederek güvenli bölge olan Memlûkler sınırları içerisinde ilmi faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Endülüs asıllı olup çeşitli hadis âlimlerinden dersler alıp memleketlerine dönenler, dönmeyip hayatlarının geri kalanını Kahire veya Dımaşk'ta geçirenler olmuştur. Diğer İslâm beldelerinde doğup, Kâhire ya da Dımaşk'a uğramayan bu iki şehirdeki muhaddislerden istifade etmeyen bir hadisçi hemen hemen yok gibidir. Bu yüzden Memlûkler'in kurulduğu tarihten yıkıldığı tarihe kadarki zaman aralığında diğer bölgelerde yetişen muhaddislerin bir listesine de burada yer vermenin isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Tablo 3: Hicrî VII.-X. Asırlar Arasında Memlük Sınırları Dışında Diğer İslâm Beldelerinde Yetişen Muhaddisler

	İsim	Vefat	Doğum Yeri
1	Şarrî, Ebü'l-Hasan	649/1251	Sebte
2	Sağânî, Radiyuddîn	650/1252	Lahor
3	Hârizmî, Ebu'l-Mueyyed Muhammed b. Mahmûd	655/1257	Havârizm
4	İbnü'l-Ebbâr el-Belensî	658/1260	Belensiye
5	İbnü'l-Musdî el-Endelûsî	663/1265	Vâdiâş (Gırnata)
6	Kurtubî, Muhammed b. Ahmed	671/1273	Kurtuba
7	Şâtübî, Muhammed b. Süleymân	672/1274	Şâtibe
8	Ali b. Eneceb, Tâcüddîn el-Bağdâdî	674/1276	Bağdat
9	Mevslî, Abdullah b. Mahmûd	683/1384	Musul
10	Eş'ârî, Ahmed b. Muhammed	690/1291	Mâlik (Endülüs)
11	İbnü'l-Buhârî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed	690/1287	
12	Debbâğ, Abdurrahmân b. Muhammed	699/1300	Kayrevan
13	İbn Ebû Cemre, Abdullah b. Sa'd	699/1300	Endülüs
14	Yünînî, Ali b. Muhammed	701/1302	Yünin (Ba'lebek)
15	Kaşğî, Muhammed b. Muhammed	705/1306	?
16	İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî	708/1308	Ceyyân
17	İbn Rüşeyd, Ebû Abdillâh	721/1321	Sebte
18	İbnü'l-Fuvâtî, Kemâlüddîn	723/1323	Bağdat
19	Tücübî, Ebü'l-Kâsım	730/1329	Sebte
20	Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah	741/1340	?
21	Tîbî, Ebû Muhammed	743/1343	Tîb (İran)
22	Vâdiâşî, Ebû Abdillâh	749/1348	Tunus (aslen Vâdiâş)
23	Kâzerûnî, Ebû Sa'd Sa'îd b. Muhammed	758/1357	Kâzerûn (Fâris)
24	Ebü'l-Hüseyn, Ahmed b. Ahmed el-Kürdî el-Hakkârî	763/1362	Hakkari
25	İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî	780/1378	Gırnata
26	İbnü'l-Akûlî, Gıyâsüddîn	797/1394	Bağdat
27	Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed	816/1413	Cürcan
28	Fîrûzâbâdî, Meccüddîn	817/1415	Şîrâz
29	Ubbî, Ebû Abdillâh	828/1425	Übbe (Tunus)
30	Aclûnî, Muhammed b. Ahmed	831/1427	Aclûn (Ürdün)
31	Mücârî, Ebû Abdillâh	862/1458	Vâdiâş (Gırnata)
32	Seâlibî, Ebû Zeyd	875/1471	Vâdiyûsr (Cezayir)
33	Âmirî, Yahyâ b. Ebî Bekr	893/1488	Haraz (Yemen)
34	Zebîdî, Ahmed b. Ahmed	893/1488	Zebîd (Yemen)
35	Muîn el-Miskîn	907/1501-1502	Herat
36	İbn Gâzî, Ebû Abdillâh	919/1513	Miknâs (Fas)

2. Memlûkler Dönemi Muhaddisleri Listesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler:

1. Memlûkler döneminde hadis alanında eser veren 103 hadis âlimi tespit etmiş bulunmaktayız.³³ Bu listenin daha uzun vadede yapılacak araştırmalarla geliştirilmesi mümkündür.
2. Listede yer verdiğimiz âlimlerden bir kısmı İslâmî ilimlerin diğer alanlarında yetkin olmakla birlikte hadis alanında eser ya da eserler veren âlimlerdir. Memlûk dönemi âlimlerinin büyük çoğunluğu İslâmî ilimlerin birçok alanında söz sahibi kimseler olmakla birlikte, listede yer verdiğimiz âlimlerin tamamının hadis ilimlerinde yetkin âlimler olduğu söylenemez. Nitekim yukarıda yer verdiğimiz isimlerden bazılarının hadis ilimlerine dair sadece bir ya da birkaç eseri bulunmaktadır. Meselâ bir hekîm olan ve çalışmalarının büyük çoğunluğu tıp üzerine olup hadis usulüne dair *el-Muhtasar fî ilmi usûli 'l-hadîsi 'n-nebevî* isimli eseri kaleme alan İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288) de bu listede yer almaktadır.
3. 15 muhaddis hayatlarının bir bölümünü Memlûk ilim mirası içerisinde Memlûk medreselerinde, Memlûk idaresi altında geçirmiş olup hayatlarının büyük çoğunluğunu Mısır'ın Osmanlı hâkimiyeti döneminde sürdürmüştür.
4. Yukarıdaki listelere bakılacak olursa Memlûkler'in hâkim olduğu hicrî yedinci asrın ikinci yarısından hicrî onuncu asrın ilk çeyreğine kadarki dönemde Memlûkler sınırları içerisinde yetişen hadis ilminde telif sahibi âlimlerin sayısı o dönem tüm İslâm dünyasının çeşitli beldelelerdeki âlimlerin iki katından fazladır. Bu durum söz konusu asırlarda Memlûkler'in hadis ilmindeki üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Abbasiler sonrasında hadis ilminde pek çok muhaddisin yetiştiği Horasan³⁴ ve Mâverâunnehir bölgeleri ile Bağdat ve Kûfe gibi şehirlerde neredeyse eser veren bir hadis âlimi yok gibidir.
5. Memlûk hâkimiyeti olmayan bölgelerde hadis ilminde eser telif eden 36 muhaddisin ismi tespit edilebilmektedir. Yine daha detaylı araştırmalarda bu sayının daha da artacağı kanaatindeyiz. Tespit edilen veya edilecek âlimler ve eserleri üzerine ya da Memlûkler asrında diğer bölgeler üzerine yapılacak çalışmalar hem hadis tarihine hem de hadis edebiyatına önemli katkılar sağlayacaktır.

33 Bu isimleri başta *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* olmak üzere Kettânî'nin *er-Risâleti 'l-Müstatrafe*, Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı* ve Ali Yardım'ın *Hadis I-II* isimli eserlerinden tespit ettik.

34 "Horasan, doğu İslâm âlemini tehdit eden Cengiz istilâsına ilk maruz kalan yerlerden birisi idi. Moğolların eline düşen şehirler yağmaya uğradı, özellikle Merv ve Nişâbur gibi istilâcılara karşı direnen şehirlerde katliam ve tahribat korkunç boyutlara ulaştı. Bu istilâ hareketi halkın göç etmesine, nüfusun iyice azalmasına ve bütün üretim mekanizmasının bozulmasına, konulan keyfî vergiler de geriye kalan halkın daha fazla fakirleşmesine yol açtı. Cengiz Han, Horasan şehirlerinin yeniden imarına izin vermemiş, ölümünden sonra hânedan mensuplarının ortak malı kabul edilen bir emirlik haline getirilmiş, daha sonra 654/1256 yılında kurulan İlhanlılar'ın yönetimine bırakılmıştır. İlhanlılar'ın başşehirlerini Batı İran-Azerbeycan topraklarına taşımaları ilim, sanat, edebiyat ve siyaset merkezlerinin Horasan'dan Batı'ya intikal etmesi, Horasan'ın ekonomik ve kültürel üstünlüğünü kaybetmesi sonucunu doğurmuştur." Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/237.

6. Yukarıda verdiğimiz ilk listede yer alan muhaddislere baktığımızda büyük çoğunluğunun Mısır menşeli oldukları görülmektedir. Mısır'da özellikle Kâhire, daha sonra Dımaşk en çok muhaddisin yetiştiği iki şehir konumundadır.
7. Yukarıda isimlerini verdiğimiz hadis ilminde eser bırakan Memlük âlimlerinin birçoğu hoca-talebe ya da akran ilişkisinin bulunduğu âlimlerdir. Memlükler'in ilk dönemlerindeki âlimlerle son dönem âlimleri arasında bir silsile şeklinde ilişki kurulabilmektedir. Memlükler'de hadis âlimlerinin bu ilişkisi müstakil araştırmalara konu olacak mâhiyettir. İlmî mirâsın intikalinde ve devamında bu silsilenin büyük bir önemi olduğunu düşünüyoruz.³⁵
8. Memlük muhaddisleri arasındaki bu hoca-talebe silsilesi ilişkisi hadis edebiyatına tesir etmiş olmalıdır. Birçok talebenin hocalarının kitaplarına yazdığı şerhler, ihtisarlar ve zeyillerde hocalarının hocalarına ait kitaplar üzerine yaptıkları çalışmalarda bu silsilenin önemli bir rolü vardır. Örneğin Memlükler'in ilk âlimi olarak yukarıda yer verdiğimiz Münzirî'nin öğrencilerini takip ettiğimizde Memlükler'in yıkılışından sekiz yıl önce yani 909 yılında doğan ve 974 yılında vefat eden İbn Hacer el-Heytemî'ye kadar ulaşmaktayız. Bu silsileyi şöyle gösterebiliriz:

Münzirî (ö.656/1258)

Dimyâtî (ö. 705/1306)

Mizzî (ö. 742/1341)

Takiyyüddîn es-Sübki (ö. 756/1355)

Zeynüddîn el-İrâki (ö. 806/1404)

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)

Zekerîyya el-Ensârî (ö. 926/1520)

İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567)

Memlükler'in en velüd yazarlarından Süyûtî'nin hocalarını takip ettiğimizde İbn Hacer ile yukarıdaki silsileye bağlandığını, son âlimi Kastallânî'ye kadar uzanan hoca talebe silsilesinin takip ettiğimizde hocası Sehâvî'nin İbn Hacer el-Askalânî'nin öğrencisi olduğunu ve yine yukarıdaki silsileye bağlandığını görmekteyiz.

9. Yukarıda isimlerini verdiğimiz Memlük âlimlerinden birçoğu üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. “Türkiye’de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları” isimli makalemizde 2013 yılına kadar tespit ettiğimiz eser, araştırma ve incelemelere yer verilmiştir.³⁶ Memlükler ile ilgili her geçen gün yeni araştırmaların yapılıyor olması bu çalışmanın güncellenmesini gerekli kılmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan tabloda eksik kalan alanlarla ilgili akademik araştırmaların teşvik edilmesinin genelde hadis tarihi özelde Memlük tarihi açısından önemli ve gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

35 Konuyla ilgili bir çalışma yakın zamanda doktora tezi olarak tamamlanmıştır. Ahmet Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

36 Ferhat Gökçe, “Türkiye’de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 41-88.

3. Meml kler Dönemi Hadis Eserlerinin Hadis Literatürünün Türlerine Göre Dağılımı:

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Meml k âlimlerinin hadis ilimlerine dair 1201 eserini tespit ettik. Bunlardan bir kısmı matbu, bir kısmı yazma halinde, bir kısmı ise kaynaklarda kendilerine nispet edilenlerden oluşmaktadır. Hicrî VII-X. asır arasında Meml kler döneminde yaşayan âlimlerin hadis ilmine dair telif ettikleri eserleri vefat tarihlerine, yazarlarına ve konularına göre listeledik.³⁷ Yapılacak kapsamlı bir çalışmada bu listenin daha da geliştirileceği ve zenginleştirilebileceği kanaatindeyiz. Biz burada sadece bu 1201 eserin hadis edebiyatının türlerine göre dağılımını içeren listesini sunmak istiyoruz. Bu rakamın dönemin tasnif anlayışı, tasnifin yoğunlaştığı alanlar, tasnifin temel unsurları ve hususiyetleri gibi konularda bir değerlendirme yapmamıza imk n tanıyacağını düşünüyoruz:

37 Makalemizin hacmini aşacağından bu listeye burada yer veremeyeceğiz. İleride yapmayı planladığımız kapsamlı bir araştırmada bu listeye yer vermeyi düşünmekteyiz.

Tablo 4: Memlûkler Dönemi Hadis Literatürünün Türlere Göre Dağılımı³⁸

1	Hadis Metinleri/Derlemeler	Ahkâm	48	459
		Avâli	21	
		Cüz	13	
		Emâlî	14	
		Erbaûn	60	
		Etrâf	17	
		Hadis Derlemeleri	71	
		Humâsiyyât	1	
		Kudsî Hadis	1	
		Kütüb-i Sitte	18	
		Meşhûr	5	
		Mevdûât	19	
		Mu'cemü'ş-Şüyûh	84	
		Müselsel	9	
		Müsned	2	
		Mütevâtir	2	
		Sahîhâyn	13	
		Sübâiyyât	2	
		Sülâsiyyât	2	
		Sümâniyyât	2	
		Sünâiyyât	1	
		Şemâil	7	
		Tefsîr	2	
		Terğib ve Terhîb	7	
		Tıbbü'n-Nebevî	4	
		Tüsâiyyât	6	
Uşâriyyât	1			
Zayıf Hadisler	1			
Zevâid	26			
2	Hadis Usulü	Hadis Usulü	85	85

38 Bu tabloda kullanılan hadis literatürü türleri Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı* isimli eserinden tespit edilmiştir. Uğur'un alfabetik olarak tespit ettiği hadis literatür türleri "Hadis Metinleri Derleme", "Hadis Usulü", "Hadis Ricâli", "Hadis Şerhleri", "Hadis İlimleri" gibi üst başlıklarda toplanmış, hem sened hem de metinle ilgili olabilecek doğrudan bu türlerden herhangi birisi ile ilişkilendiremediğimiz literatür ise "Diğer/Çeşitli Konular" başlığı altında bir araya getirilmiştir.

3	Hadis Ricâli	Cerh ve Ta'dil	3	247
		Duafâ	12	
		Elkâb	3	
		Ensâb	5	
		Esmâ ve Künâ	5	
		Muhtelit	2	
		Mü'telif ve'l-Muhtelif	4	
		Mübhemât	6	
		Müdelis	3	
		Müştebih/Müteşâbih	8	
		Ricâlü'l-Hadîs	60	
		Sahâbe	30	
		Sikat	8	
		Şehir Tarihi	26	
		Tabakât	45	
Tevârih ve Vefeyât	27			
4	Hadis Şerhleri	Hadis Şerhi (Tek ya da birkaç)	67	157
		Hadis Şerhleri	90	
5	Hadis İlimleri	Esbâbü Vürûdi'l-Hadîs	1	35
		Garîbü'l-Hadîs	8	
		İlelü'l-Hadîs	20	
		Muhtelifü'l-Hadîs	3	
		Müşkilü'l-Hadîs	1	
		Nâsîhü'l-Hadîs ve Mensûhuhu	2	
6	Diğer/Çeşitli Konular	Bid'at	1	218
		Fetâva'l-Hadisiyye	4	
		Fevâid	3	
		Hadis Kitapları Üzerine	40	
		Hasâis	19	
		Kussâs	2	
		Muhadram	2	
		Müdreç	1	
		Mürsel	7	
		Siyer	33	
		Sünne	3	
		Tahrîc	58	
		Tertîb	9	
Turuku'l-Hadîs	36			
		Toplam		1201

Bu genel tablodan sonra hem Memlûkler dönemi hem de hadis tarihinin en önemli isimlerinden birisi olan İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) hadis çalışmalarının listesine de burada yer vermek istiyoruz. Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Hacer'in 282'den fazla eser telif ettiğini tespit etmiştir.³⁹ İbn Hacer'in öğrencilerinden Sehâvî hocasının biyografisini *el-Cevâhir ve'd-dürer fi tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* isimli eserinde bir araya getirmiş ve burada çok önemli bilgiler vermiştir. Sehâvî aynı zamanda İbn Hacer'e ait, tespit ettiği ve haklarında kısa bilgiler de verdiği 273 eserinin listesini vermiştir.⁴⁰ Bunlardan 21'i tarih, 29'u fıkıh, 1'i usûlü'd-Dîn, 1'i fıkıh usûlü, 16'sı ise Arap dili, arûz ve edebiyata, 205'i ise hadis ilmine dairdir. Sehâvî, bunları hadis literatürünün çeşitli alanlarına göre sıralamıştır. M. Yaşar Kandemir ise İbn Hacer'in hadis ilmine dair 172 eserini aynı şekilde hadis ilminin çeşitli alanlarına göre sıralamıştır.⁴¹ Şimdi öncelikle İbn Hacer'in ilgilendiği tüm ilim dallarındaki çalışmalarını tespit etmeye çalışan Şâkir Mahmûd Abdülmün'im'in verdiği eserlerin dökümünü aktaralım:

Tablo 5: İbn Hacer'in Eserlerinin İlim Dallarına Göre Dağılımı	
Şâkir Mahmûd Abdülmün'im'in Listesi	
Ulûmü'l-Kur'ân	7
Usûlü'l-Hadis	8
Şerhü'l-Hadis	12
Metnü'l-Hadis	16
İlelü'l-Hadis ve Nakdü'l-Hadis	11
Turuku'l-Hadis	41
Tahrîcü'l-Hadis	8
Uşâriyyât	11
Erbaînler	11
Etrâf	9
Zevâid	7
İbdâl (Bedel)-Muvâfâkât	6
Tertîb	5
Fıkıh ve Usûlü'l-Fıkıh	28
Akâid	6

39 Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî, musannefâtuhu ve dirâsetu fi menhecîhi ve mevâridihî fi Kitâbi'l-İsâbe* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 167-386.

40 Şemsuddîn Muhammed b. Abdîrrahmân es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer fi tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, thk. İbrâhîm Bâcis Abdülmecîd (Beyrut. Dâru İbn Hazm, 1999), 2/659-695.

41 M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/517-530.

Mu'cem-Meşyeha	11
Fehrese	7
Ricâl	22
Terâcim-Menâkib	7
Tarih	17
Arap Dili ve Lügat	13
Şiir ve Divan	3
Muhtelif Konular	3
Ecvibe	13
Toplam	282
Nispet edilenler	38

Sehâvî ve Kandemir'in vermiş oldukları listeye göre İbn Hacer'in eserlerinin hadis literatürünün türlerine göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 6: İbn Hacer'in Hadis Alanındaki Eserlerinin Hadis Literatürünün Türlerine Göre Dağılımı			
Sehâvî'nin Listesi		M. Yaşar Kandemir'in Listesi	
Hadis Derlemeleri/ Muhtasar/Tahrîc	75	Hadis Şerhleri/Derlemeler	23
Erbâinler	7	İlelü'l-Hadîs	17
Mu'cemler ve Meşyehalar	7	Turuku'l-Hadîs	30
Tahrîcî'ş-Şüyûh	24	Etrâf	7
Turuku'l-Hadîsler	24	Zevâid	8
Şerhler	14	Tahrîc	14
Hadis Usulü/(Ulûmü'l-Hadîs)	4	Âli İsnâd	10
Funûnü'l-Hadîs/Hadis İlimleri	27	Kırk Hadis	10
Ricâl	23	Hadis Usulü	7
Toplam	205	Ricâlü'l-Hadîs	19
		Mu'cemü'ş-Şüyûh	15
		Biyografi	7
		Tertîb	5
		Toplam	172

Memlûk dönemi muhaddislerinin hepsinin bu kadar farklı alanlarda yoğunlaşmış eser verdikleri söylenemez. Ancak İbn Hacer'in yukarıdaki çalışmaları dönemin hadis çalışmalarının hadis edebiyatı içerisindeki yoğunlaştığı alanları âdeta özetlemekte, bizlere hadis ilminde en üst düzeyde/mertebede bulunan bir muhaddisin hadis ilmindeki ilgi alanlarını göstermektedir.

4. Memlûkler Dönemi Hadis Literatürünün Değerlendirilmesi:

1. Memlûkler döneminin 118 (103+15) muhaddisi üzerinde yaptığımız çalışmada 1201 eser tespit etmiş bulunmaktayız.
2. Tespit ettiğimiz 1201 eserin bir kısmı el yazma halinde, bir kısmı ise kaynaklarda isimleri belirtilen veya nispet edilen eserlerden oluşmaktadır.
3. Memlûkler döneminde hadis ilmine dair telif edilen 1201 eseri “hadis metinleri/derlemeler” (459), “hadis usûlü” (85), “hadis ricâli” (247), “hadis şerhleri” (157), “hadis ilimleri” (35) ve “diğer çeşitli konular” (218) isimli başlıklarda toplamak mümkündür. Bu tablodan dönemin çalışmalarının hadis derlemeleri, hadis ricâli ve hadis şerhleri üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.
4. Memlûkler dönemi hadis edebiyatının “hadis şerhleri” (90), “hadis usulü” (85) “hadis derlemeleri” (71), “tek hadis şerhleri” (67), “ricâl” (60), “tahrîc” (58), “ahkâm” (48), “tabakât” (45), “erbaûn” (40), “turuku’l-hadîs” (36), “vefeyât” (27), “zevâid” (26), “şehir tarihi” (26), “mevdûât” (19) ve “etrâf” (17) alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.
5. Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde en fazla telif edilen hadis edebiyatı türünün 157 eserle hadis şerhleri olduğu görülmektedir. Hadis kaynakları üzerine yazılan 90, tek ya da birkaç hadis şerhinden oluşan 67 eser tespit edilmiştir. Daha sonra sırasıyla 85 eserle “hadis usulü”, 71 eserle “hadis derlemeleri”, yine hadis derlemeleri altında değerlendirebileceğimiz 60 eserle “kırk hadis”lerin geldiğini görmekteyiz.
6. Bu tablo Memlûkler’in içerisinde bulunduğu dönemlerin “derleme ve şerh”⁴² dönemi olarak değerlendirilmesinin somut bir işareti olarak değerlendirilebilir. Nitekim tarafımızdan hicrî altıncı asır üzerine yapılan bir çalışma Memlûkler döneminden bir önceki asrın daha çok derleme dönemi olduğunu göstermiştir.⁴³ Derlemelerin bir sonraki aşaması şerhler olduğundan altıncı asırdan itibaren şerhlerin sayısı gittikçe artmış, Memlûkler döneminde zirveye ulaşmıştır.
7. Memlûkler dönemi hadis edebiyatının en dikkat çeken ve en başarılı görülen türü şerhlerdir. Bu dönemde özellikle Buhârî ve Müslim üzerine birçok şerh ve ihtisar çalışması yapılmıştır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz kadarıyla Memlûkler döneminde Buhârî’nin *el-Câmi*’ine 34, Müslim’in *el-Câmi*’ine 15, *el-Muvattâ* üzerine 4, Ebû Dâvûd’un *es-Sünen*’ine 17, Tirmizî’nin *el-Câmi*’ine 7, Beyhakî’nin *Kitâbü’s-süneni*’l-*kebîr*’ine 6, Nesâî’nin *es-Sünen*’ine 1, Begavî’nin *Mesâbilü’s-sünne*’sine 6, *Şerhu’s-sünne*’sine 1 ve Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i üzerine 1 “şerh-ihtisar” çalışması yapılmıştır.

42 Ansiklopedik hadis şerhlerinin verildiği Memlûkler dönemini tanımlamada “şerhçilik dönemi” ifadesine katılmadığımızı, “şerh” ile “şerhçiliği” birbirinden ayırdığımızı belirtmemiz gerekir. Nitekim şerh faaliyeti ile şerhçilik farklı hususlardır. Şerhçilik kavramı hadis tarihinin duraklama dönemine daha uygun düşmektedir. Nitekim bu dönemde artık şerh türü eserlerin de örnekleri durmuş, önceki yazılan şerhler esas alınmıştır. Şerhlerden sonra yoğun hâşiyeye geleneği de şerhçiliğin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

43 Ferhat Gökçe, “Ali b. Osman el-Ûşî’nin Yaşadığı Dönemde Hadis İlmî”, *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri* (Bişkek: Oş İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 459-490.

8. Hadis edebiyatını, senet ve metne dayalı çalışmalar şeklinde temelde iki kısımda değerlendirecek olursak Memlûkler döneminde isnâda taalluk eden ilimlerde çalışmalar devam etmekle birlikte metne yönelik araştırma ve incelemelerin, metin merkezli çalışmaların ağırlıklı olduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz hadis edebiyatının durumu sadece eserlerin sayısına göre değerlendirilemez. Ancak bu alanda önemli bir çabanın verildiği bir gerçektir. Öte yandan hicrî dördüncü asırdan itibaren ilerleyerek gelişen şerh faaliyeti, başka bir ifadeyle şerh kapsamına giren hadislerin açıklanması (tefsir), anlaşılması ve yorumlanması meselesi dönemin en temel meselesi olarak görülmektedir.
9. Sadece Müslim şerhlerinin en önemli ve en iyilerinden birisi olarak kabul edilen fakih ve muhaddis Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Sahih-i Müslim b. Haccâc* isimli eseri, fakih, tarihçi, dilbilimci ve tenkitçi Buhârî'nin *Sahih*'i üzerine Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1360) şerhi; fakih, usûlcü, kelâmcı, müfessir ve dilbilimci olarak nitelenen Kirmânî'nin (ö. 786/1384) şerhi, fıkıh, tarih ve biyografi uzmanı İbn Hacer (ö. 852/1449) ve tarihçi usulcü ve fıkıh âlimi Aynî'nin (ö. 855/1451) şerhleri toplamda 100 cildi aşmaktadır. Tüm bu şerhlere bakıldığında bunların ağırlıklı olarak "ilmü dirâyeti'l-hadîs"e odaklı olduğu görülmektedir.⁴⁴ Tüm bu eserler müelliflerinin çok yönlü âlimler olmasının da etkisiyle zengin içerikli ansiklopedik hadis çalışmaları arasındaki yerini almıştır.
10. Memlûkler döneminde yazılan hadis şerhleri "metin odaklı" hadisçiliğin nasıl hadis alanının çekim merkezi haline geldiğini göstermeye kâfidir.⁴⁵
11. Önceki dönemlerde görülmeyen birçok tasnif türünün ilk örnekleri Memlûkler döneminde verilmiştir. Bunların en başta geleni zevâidlerdir.⁴⁶ Zevâid edebiyatı üzerine yapılan yoğun çalışmaları göz önünde bulunduran bazı hadis tarihçileri bu dönemi "zevâid dönemi" olarak nitelendirmişlerdir. Nitekim hadis tarihini 8 dönemde ele alan ve Türkiye'de ilk hadis tarihi kitabı olarak bilinen İzmirli İsmâil Hakkı'nın *Hadis Tarihi* isimli eserinde hadis tarihinin son iki dönemi hadis edebiyatı merkeze alınarak "zevâid türü eserler devri" ve "zevâid sonrası dönem" şeklinde değerlendirilmiştir.⁴⁷
12. Ricâl ve tabakât alanında da bu dönemde çok çalışma yapılmıştır. Hadis ricâline dair 60, mu'cemü's-şüyûh'a dair 84, tabakât alanına dair 45, tarih ve vefeyât alanında 27 eser tespit etmiş bulunmaktayız. Bu durum muhaddislerinin bu dönemde bir yandan isnâda taalluk eden ricâl ilmine dair çalışmalarla da ilgilendiklerini göstermektedir. Tespit etmiş olduğumuz 40 eserin önemli bir kısmı başta Buhârî ve Müslim'in *el-*

44 Özağar, "Hadis İlminde Alan Evrilmesi", 115.

45 Özağar, "Hadis İlminde Alan Evrilmesi", 115.

46 Büyük çoğunluğu Memlûkler döneminde telif edilen zevâid türü eserler için bk. Abdullah Karahan, *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları* (İstanbul: Sır Yayınları, 2005).

47 İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, nşr. İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Dâruhadis, 2002), 283.

Câmi 'leri olmak üzere temel hadis kaynaklarının ricâli üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Memlûkler döneminde yapılan ricâl çalışmaları “dirâyetü'l-hadîs” in bu dönemde metin ağırlıklı olmakla birlikte isnâd çalışmalarıyla birlikte yürütüldüğünü de göstermektedir.

13. Yukarıdaki tabloda verilen rakamları biraz daha incelediğimizde dönemin tamamına yayılamayacak, belli kişilerde toplanan çalışmalardan söz edebiliriz. Örneğin “ilelü'l-hadîs” e dair tespit ettiğimiz 20 çalışma Memlûkler'in tamamında ilgilenilen bir alan olarak değerlendirilmemelidir. Bununla birlikte “ilel” in müstakil bir ilim disiplini olarak ele alındığı ilk çalışma İbn Receb'in (ö. 795/1393) *Şerhu 'İleli 'l-Tirmizî* isimli eseridir. İbn Receb bu eserinde Tirmizî'nin çalışmasını ilavelerle genişletmiş, eksikliklerini tamamlayarak şerh ve tenkit etmiş, eserin sonunda ilel ilmiyle ilgili bazı bilgilere ve kurallara bir bölüm ayırmıştır.⁴⁸
14. İlel çalışmalarının büyük çoğunluğu İbn Hacer el-Askalânî'ye ait olup, o bu alanda tespit ettiğimiz 20 eserin 18'ini telif etmiştir.⁴⁹ Diğer bir çalışma ise talebesi Sehâvî (ö. 902/1497) tarafından Dârekutnî'nin *İlel*'i üzerine yapılan bir ihtisar çalışmasıdır. Öte yandan İbn Hacer el-Askalânî'nin Buhârî şerhi *Fethu 'l-bârî bi-şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*'si ile *el-Hidâye* hadislerinin şerhine dair Zeylâî'nin (ö. 762/1360) *Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi 'l-Hidâye*'si ilel konusunda her ne kadar temelde ilel türü eserler olmasa da hadislerdeki illetler konusunda müracaat edilmesi gereken kaynaklar arasındadır.
15. Hadis edebiyatının bazı türlerinin ilk örnekleri Memlûk muhaddisleri tarafından verilmiştir. Başta “zevâid” olmak üzere, “tahrîc”, “turuku'l-hadîs”, “el-fetâva'l-hadîsiyye”⁵⁰, “esbâbü vürûdî'l-hadîs” ve halk dilinde hadis olarak şöhret bulan sözlerin ele alındığı “meşhûr” türünün ilk örnekleri bu döneme aittir.
16. “Ale'l-ahruf” dediğimiz hadislerin alfabetik olarak sıralandığı hadis mecmualarının ilk örneklerini de Memlûk âlimleri vermiştir. Bedrüddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), halk dilinde hadis olarak dolaşan sözleri topladığı *et-Tezkire fi 'l-ehâdîsi 'l-müştehire* isimli eserinde hadisleri alfabetik olarak sıralamıştır.⁵¹ Hadis metinlerini ilk kelimelerine göre alfabetik olarak sıralayan Süyûtî (ö. 911/1505), bu sistemle *el-Câmi 'u's-sağîr*'de 10.031 hadisi kaynaklarına ve sıhhat durumlarına işaret etmek suretiyle

48 Cengiz Kallek, “İbn Receb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/245.

49 M. Yaşar Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, 19/519-520.

50 Ahmet Yücel, el-Fetâvâ'l-hadîsiyye'nin ilk örneğini İbnü's-Salâh'ın *Fetâvâ ve Mesâil*'i olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte eser sadece hadis fetvalarına hasr edilmiş değildir. Eserde akâid, tefsir ve fıkıhla ilgili sorular da yer almaktadır. Yücel, *Hadis Tarihi*, 156. Mehmet Görmez ise fikhü'l-hadîs'in bir türü olarak değerlendirdiği Fetâvâ'l-hadîsiyye türünün ilk örneğini İbn Teymiyye'nin verdiğini kaydetmiştir. Mehmet Görmez, “Fikhü'l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 12/548. Hadis fetvalarıyla ilgili literatür için bk. Yavuz Köktaş, *Hadis Fetvaları Literatürü, Özellikleri ve Örnekleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017).

51 İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 121.

toplamış bulunmaktadır.⁵² Yine Süyûtî, *Cem 'u'l-cevâmi* 'de de 100.000 hadisi bir araya getirmiştir.⁵³

17. Hadis usulündeki telifler sadece Memlûkler dönemini değil yazıldıktan sonra hadis usulünde yapılan tüm çalışmaları etkisi altında bırakan İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'si temelinde hazırlanmıştır. Yazılan eserler ya doğrudan bu eserin bir şerhi, ya bu esere yazılan bir ihtisarın şerhi, ya nazım haline getirilmiş şekli ya da bu nazımın şerhlerinden ibaret olan çalışmalardır. Tüm bu çalışmalarda bulunan âlimler İbnü's-Salâh'ın eserini olduğu gibi aktarmamışlar ya da gelişi güzel kısaltmamışlardır. Ona bir takım tenkitlerde ya da ilavelerde bulunmuşlardır.⁵⁴ Mesele müstakil çalışmalara konu olacak mâhiyettedir.
18. Memlûkler döneminde mevzû hadisler üzerine yapılan çalışmalar dikkat çekmektedir. Mevzû hadislere dair telif edilen eserlerin birçoğu İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzû 'ât* 'ı temelinde hazırlanmıştır. Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), İbn Hacer el-Askalânî (u.ö. 852/1449) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) bu alanda çalışmaları vardır.⁵⁵ Söz konu hadis âlimleri yaptıkları çalışmalarında İbnü'l-Cevzî'nin tespit edemediği mevzû hadisleri tespit etmişler ve onun mevzû olarak nitelendirdiği bazı hadislerin mevzû olmadığını savunmuşlardır.
19. İlk defa Memlûkler döneminde telifini gördüğümüz türlerden birisi halk arasında yaygın olan (ya da hadis olarak bilinen) sözlerle ilgilidir. Bedrüddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) *et-Tezkire fi 'l-ehâdisi 'l-müştehire* isimli eseriyle bu türün ilk örneğini vermiştir.⁵⁶ Daha sonra İbn Hacer el-Askalânî, Sehâvî ve Süyûtî de bu alanda çeşitli çalışmalar kaleme almışlardır.⁵⁷
20. *Kütüb-i Sitte* üzerine yapılan çalışmaların tespit ettiğimiz 18 eserden ibaret olduğu düşünülmemelidir. Memlûkler dönemi, *Kütüb-i Sitte*'den özellikle Sahîhayn başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerine birçok çalışmanın yapıldığı bir dönem olmuştur. Zira Memlûkler döneminden bir önceki asırda ıstılah olarak kullanılmaya başlanan "*Kütüb-i Sitte*" ıstılahı -her ne kadar bazı âlimler farklı görüşler belirtse de- İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ini de içine alacak şekilde artık yerleşmiştir.
21. Söz konusu tespit ettiğimiz 18 çalışma ayrı ayrı *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan kitaplar üzerine değil, *Kütüb-i Sitte*'yi bir bütün olarak ele almaktadır. *Kütüb-i Sitte* râvîleri üzerine ilk önemli çalışmayı yapan Cemmâilî'nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fi esmâ 'i'r-*

52 Halit Özkan, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/191.

53 Özkan, "Süyûtî", 38/191.

54 Ali Arslan, "Mukaddimetü İbnü's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", 2462-2463.

55 M. Yaşar Kandemir, "el-Mevzûât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/497-498.

56 İsmail Lütüfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 121.

57 Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 172-173; Gökçe, "Türkiye'de Memlûkler Dönemi Hadis Çalışmaları", 72-73.

ricâl'i *Kütüb-i Sitte* râvîleriyle ilgili yapılan çalışmalarda temel alınan eser olmuştur.⁵⁸ Bu alanda Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'î'r-ricâl* isimli çalışması tam bir şâheserdir. Zehebî (ö. 748/1348), Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî (ö. 765/1364), Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimler el-Mizzî'nin bu kitabı üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır.

22. Memlükler dönemi hadis edebiyatında esas alınan bazı eserler vardır. Bunların en başta geleni *Kütüb-i Sitte*'dir. *Kütüb-i Sitte* dışında çeşitli alanlarda temel alınan bazı eserler üzerine yoğun çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bir kısmı Memlükler öncesi âlimlerin eserleridir. Bir kısmı ise Memlük âlimlerinden olup talebeleri ya da daha sonraki Memlük âlimleri tarafından esas alınmıştır. Aşağıda listesini vereceğimiz eserler birçok Memlük âliminin üzerinde, şerh, hâşiye, zeyl, muhtasar türü çalışmalar yaptıkları alanlarında otorite ya da zirve olarak kabul edilmiştir.

Tablo 7: Memlükler Döneminde Hadis Literatürünün Çeşitli Alanlarında Otorite Ya da Zirve Olarak Kabul Edilen Bazı Eserler

1	<i>Kütüb-i Sitte Ricâlî</i>	Cemmâilî (ö. 600/1203)	<i>el-Kemâl fi esmâ'î'r-ricâl</i>
2	Erbaûn	Nevevî (ö. 676/1277)	<i>el-Erba'üne'n-Neveviyye</i>
3	Tergîb ve Terhîb	Münzirî (ö. 656/1258)	<i>et-Tergîb ve't-terhîb</i>
4	Garîbü'l-Hadîs	İbnü'l-Esir (ö. 606/1210)	<i>en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser</i>
5	Hadis Derlemeleri/ Câmiler	İbnü'l-Esir (ö. 606/1210)	<i>Câmi'u'l-usûl li-ehâdisi'r-Resûl</i>
6	Mevdûât	İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)	<i>el-Mevzû'ât</i>
7	Hadis Usulü	İbnü's-Salâh (ö. 643/1245)	<i>Mukaddimetü İbni's-Salâh</i>
8	Ahkâm	Cemmâilî (ö. 600/1203)	<i>Umdetü'l-ahkâm</i>
9	Duafâ	Zehebî (ö. 748/1348)	<i>Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl</i>
10	Hasâis	Kâdı İyâz (ö. 544/1149)	<i>eş-Şifâ bi-(fi)ta'rîfi hukûki (fi şerefi)'l-Muştafâ</i>
11	Mübhemât	İbn Beşküval (ö. 578/1183)	<i>Kitâbü Gavâmizi'l-esmâ'î'l-mübheme</i>
12	Mü'telif ve'l-Muhtelif, Müştebih, el-Esmâ ve'l-Künâ	İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082)	<i>el-İkmâl fi ref'i ('ârzi)'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb</i>

23. Hadislerin metinlerine yönelik ilim dallarında Memlükler döneminde yapılan çalışmalara da işaret etmek gerekir. “Esbâbü vürüdü'l-hadîs” ilminde günümüze ulaşan ilk eser, Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından telif edilmiştir.⁵⁹ Eserde fıkıh bâblarına göre sıralanan sadece 98 hadisin -farklı rivâyetleriyle birlikte- vürüd sebepleri ele

58 Erdoğan Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013).

59 Ramazan Ayyavallı, “Esbâbü Vürüdü'l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/362-363.

alınmış olsa da, “esbâbü vürûdi’l-hadîs” ıstılahının bir literatür türü olarak hadis edebiyatına girmiş olması önemlidir.

24. Yukarıdaki tabloda en az telif verilen alanların muhtelifü’l-hadîs, müşkilü’l-hadîs, fikhü’l-hadîs ve garîbü’l-hadîs gibi hadis metinlerine yönelik ilimlerden ibaret olduğunu görmekteyiz. Hadis metinlerine önem verilen ve yapılan çalışmaların metinler üzerinde yoğunlaştığı bir dönemde bu ilim dallarına ait eserlerin az oluşu, bu ilimlerde bir çabanın gösterilmediği anlamına gelmemektedir. Zengin hadis şerhlerinin örneklerini veren Memlûk âlimleri bu ilimleri şerhini yaptıkları kitapların ilgili gördükleri hadisleri üzerinde kullanmışlardır.
25. Hadis edebiyatına dair hicrî VII. asırdan sonra fikhü’l-hadîs ilminin kapsamında değerlendirebileceğimiz “el-fetâva’l-hadîsiyye” türü kitaplar telif edilmeye başlanmıştır.⁶⁰ Hadislere dair çeşitli fetvâları içeren bu tür kitaplar toplumun hadise ilgisini, hadisle ilgili meraklarını, sorularını ve cevaplarını ihtiva etmesi bakımından çok önemli bilgilere ulaşabileceğimiz kaynaklar arasındadır.⁶¹
26. Memlûkler döneminde en çok telif edilen türlerinden birisi “mu‘cemü’ş-şüyûh” ya da “fehrese”lerdir. Bu tür eserler bir muhaddisin görüşüp hadis aldığı hocalarının isimlerini, onların biyografilerini, onlardan rivâyet icâzeti alınan eserlerin listesini ihtiva etmektedir. Fehreseler daha çok âlimlerin hocalarından okudukları kitapların alfabetik olarak kaydedildiği eserlerdir.⁶² Bu türde memlûkler döneminde tespit ettiğimiz 80 eser bulunmaktadır.
27. Hadis edebiyatının ürünleri yoğunluklu olarak Kahire ve Dımaşk’ta verilmiştir. Ancak Kahire’deki ilmî atmosfer daha yüksektir. Bu atmosferin hadis edebiyatına ciddi bir etkisi vardır. Bunun bir örneğini Bedruddîn el-Aynî’de (ö. 855/1451) görmekteyiz. Aynî’nin hadis ilminde telif ettiği ilk eseri bir duâ ve ezkâr kitabı olan İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) *el-Kelimü’l-tayyibe min ezkâri’n-nebî* isimli eserine yazdığı *el-Alemu’l-heyrib fi şerhi’l-Kelimi’l-tayyib* isimli bir ciltlik şerhtir.⁶³ Henüz Kahire’ye gelmeden önce telif ettiği bu çalışması ile büyük âlimlerle tanıştıktan sonra Kâhire ortamında yazdığı hadis şerhleri arasında ciddi bir fark vardır. Bu durum bizlere bir yandan bir hadis şârihinin bireysel/ilmî gelişimiyle şerhteki gelişimi arasındaki ilişkiyi diğer yandan eserin yazıldığı ortamın rolünü göstermektedir. Nitekim Aynî’nin

60 Görmez, “Fikhü’l-Hadîs”, 12/548.

61 Konunun detayları hakkında bk. Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 170-179.

62 M. Yaşar Kandemir, “Fehrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297.

63 Bedruddîn el-Aynî, *el-Alemu’l-heyrib fi şerhi Kelimi’l-tayyib*, thk. Hâlid İbrâhim el-Mısırî (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1998).

'*Umdetü'l-kârî*'de hadis şerhinde takip ettiği yöntemin zenginliğinde⁶⁴ bulunduğu ilmî ortamın, tanıştığı eserlerin, dönemin âlimlerinin tartıştığı meselelerin büyük bir rolünün olduğunu düşünüyoruz. Muhtemelen Aynî, Antep'ten Dımaşk'a, oradan Kâhire'ye gitmemiş olsaydı '*Umdetü'l-kârî*' gibi bir eser ortaya çıkmayacaktı.

Sonuç

On dört asırlık İslâm tarihinin iki buçuk asrında İslâm dünyasının ilim merkezi olma sıfatıyla hüküm süren Memlûkler Devleti'nde hadis edebiyatında iz bırakan birçok âlim yetişmiş bu âlimler verdikleri eserlerle hadis edebiyatının zenginleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Kanaatimizce Memlûk dönemi hadis edebiyatını şekillendiren en önemli faktör hadis ilminin tarihi seyri içerisinde ulaştığı konum olmuştur. Önceki asırlarda hadis musennefâtının tamamlanması, temel hadis kaynaklarının otoritelerini güçlendirerek yaygınlaşmış olması hatta bu temel kaynaklar üzerine yapılan derleme eserlerin de şöhret bularak birer klasik haline gelmesi, dönemin muhaddislerini şerhlere, ihtisarlara, zevâidlere, zeyillere ve etrâf türü çalışmalara yönlendirmiştir.

Tarihçilerin de belirtmiş olduğu Moğol ve Haçlı etkisinden de söz edilebilir. Moğollar ve Haçlıların birçok İslâm mirasını yok etmiş olmaları, İslâm müelliflerini birçok alanda ansiklopedik çapta eser yazmaya, önceki mirası koruma amaçlı bu mirası sahiplenerek bunlar üzerinde çalışmalar yapmaya teşvik etmiştir.

Âlimler arasındaki ilmî rekabetin de yapılan çalışmaların şekillenmesinde rolü olmuştur. Nitekim bu durumun dönemin âlimlerinin eserlerine yansıdığını müşahede etmekteyiz. Süyûtî-Sehâvî, İbn Hacer-Bedrüddîn el-Aynî arasındaki ilmî münakaşalar bunun en bariz örneklerini teşkil etmiştir.

Hicrî ilk dört asırda görülen orijinal mesailer bu dönemde pek verilmemişse de yoğun bir yazım faaliyeti sürekli olarak devam etmiştir. Bu yüzden dönemin bir gerileme dönemi olduğu söylenemez. Ebû Zehv'in İslâm dünyasında Memlûkler hâkimiyetini içine alan dönemi "zirvede kalma" dönemi olarak nitelendirmesi daha isabetli görünmektedir. Hicrî VII, VIII ve IX. asırlar hadis edebiyatı açısından bir gerileme dönemi değildir. Nitekim bu dönemlerde hadis edebiyatının pek çok alanında yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemin daha isabetli bir şekilde konumlandırılması gerekmektedir. Memlûkler döneminin hadis faaliyetlerinin her alanında hicrî X, XI ve XII. asırlara nispetle ciddi bir üstünlüğü bulunmaktadır. Dolayısıyla

64 Aynî, eserinde hadisleri ele alırken az çok değişiklikler yapsa da ilk bâb için takip ettiği yöntemde hadis şerhini 30 başlıkla gerçekleştirmiştir. Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 72-75; Aynî hadis şerhlerinde şu başlıklara yer vermektedir: terceme izahı, lügat açıklamaları, i'râb açıklamaları, me'ânî ilmi açısından açıklama, bedi' ilmi açısından açıklama, beyân ilmi açısından açıklama, tefsir ilmi açısından açıklama, hadis in âyetle ilgisi, hadis in bâb başlığı ile ilgisi, sorular ve cevaplar, senedde yer alan râvîlerin açıklanması, râvîlerle ilgili diğer noktaların ortaya konulması, senedin ihtiva ettiği bazı özellikler, hadis in türünün açıklanması, hadis in Buhârî' de nerelerde geçtiği, hadisi eserlerine almış olan öteki hadisçiler, hadisten çıkarılabilecek fikhî hükümler, senedin ihtivâ ettiği bazı özellikler, hadis le ilgili belirtilmesinde fayda görülen diğer meseleler. Söz konusu başlıkların değerlendirilmesi hakkında bk. Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 272-273.

hadis tarihinde ve hadis edebiyatında bir gerilemeden bahsedilecekse bunu X. asrın son çeyreğinden itibaren başlatmak kanaatimizce daha uygundur.

Memlûkler döneminin, literatürü dikkate alacak olursak altıncı asırda örneklerini gördüğümüz derleme faaliyetleri devam ettiği için “derleme”; dönemin temel yazım usulü şerhe dayandığı için “şerh” ve bu ikisinin birleşimiyle “derleme ve şerh” dönemi olarak nitelendirilmesi daha uygundur. Bu isimlendirme ya da değerlendirme, dönemin hadis edebiyatının genel karakteristiğini yansıttığı için objektif bir tanımlamadır. Ancak literatürün tamamını göz önünde bulundurduğumuzda “şerh” ön plana çıkmakta, coğrafi bakımdan bir daralmaya karşılık ilmi bakımdan bir genişleme ya da "açılım" kendisini bâriz bir şekilde hissettirmektedir. Bu yüzden Memlûkler dönemi tam anlamıyla hadis ilmi ve hadis literatürü açısından bir “açılım” dönemidir.

Senetsiz hadis nakletme geleneği takriben hicri beşinci asrın sonlarına doğru başlamıştır. Bu durum bir bakıma hadis metinleri yönünden kaynak eserler döneminin bittiği anlamına gelmektedir. Nitekim tasnif dönemi mahsullerinden musannef, câmi‘, sünen, müsned, mu‘cem, müstedrek ve müstahrecler hadis edebiyatında kaynak eserleri oluştururlar. Hadis derlemeciliği ve şerh dönemlerinde ortaya çıkan derleme, zevâid, tahrîc, etrâf, cem‘ çalışmaları ise kaynak hüviyeti olmayan ikinci el kaynak konumundadırlar. Özellikle hadis mütehasısları dışındaki araştırmacılar için bu ikinci devir eserler daha kullanışlı bir durum arz etmektedir.⁶⁵

Memlûkler öncesi dönemde hadis ilminin pek çok alanında zirveye ulaşan eserlerin telif edilmiş olması bu dönemde orijinal eserlerin telif edilmesinin önündeki en büyük engel olmuştur. Bu yüzden Memlûk âlimleri çalışmalarını zirve olarak gördükleri bu eserler üzerinden sürdürmüşler ya da bunları temel alan kitaplar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Şüphesiz bir eserin zirve ya da otorite olarak görülüp yeni ve güncel çalışmalara engel teşkil edecek bir rol oynaması yönündeki bir düşüncenin çeşitli yönleriyle tartışılması gerekmektedir. Ancak vakıa odur ki bu dönemde çeşitli alanlarda otorite ya da zirve olarak kabul gören kitaplar vardır. Burada bazı örneklerine yer verdiğimiz Memlûkler döneminde telif edilen kitapların birçoğu için bunu dile getirebiliriz. Örneğin garîbü’l-hadîs ilminin en mükemmel eseri hicri altıncı asırda İbnü’l-Esîr’in *en-Nihâye*’si ile verilmiştir. Kendisinden sonra gelenler ise yeni bir garîbü’l-hadîs kitabı yazmak yerine bundan istifade etmişler ve bunun üzerine çalışmalar yapmışlardır. Memlûkler dönemi hadis edebiyatının bu bakış açısıyla değerlendirilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Memlûkler döneminde dirâyetü’l-hadîs alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Hicri altıncı asrın sonlarından itibaren ilmi rivâyeti’l-hadîs devrini tamamlamış onun yerine hadis ilminin eksenine metin ağırlıklı ilmi dirâyeti’l-hadîs gelmiştir. Memlûkler dönemi hadis literatürünün ya da ilmi dirâyeti’l-hadîs’in metin merkezli çalışmalara yoğunlaşmasıyla, metin merkezli çalışmaların niteliği ayrı hususlardır ve bu nitelik ayrı bir araştırmanın konusudur. Metnin ele alınması yani metne dayalı çalışmalar, her dönemin kendi koşulları içerisinde değerlendirilmelidir.

65 Ali Yardım, *Hadis I-II*, 2/116, 121.

Hadislerin açıklanması (tefsir), anlaşılması ve yorumlanmasına dair çalışmalar bu dönemde zirveye ulaşmıştır. “Şerh” metne dayalı hadis ilimlerinin (garibü’l-hadîs, muhtelifü’l-hadîs, müşkilü’l-hadîs, nâsîhü’l-hadîs, esbâbü vürûdî’l-hadîs) yürütüldüğü genel bir kavramdır. Bu ilimlerin şerh literatürü içerisinde yürütülmesi hadis ilimlerini şerhleri yapılan hadislerle münhasır kılmış, bu ilimlerin müstakil bir alan ya da problem olarak görülüp ele alınmasını geciktirmiş, bu da hadis ilimlerinde müstakil eserler verilmesinin önündeki en büyük engel olmuştur.

Örneğin fikhü’l-hadîs terimini el-Hâkim en-Nîsâbüri’den (ö. 405/1014) XIX. yüzyılda Cemâlettin el-Kâsîmî’ye (1866-1914) kadar hadis ilimleri arasında zikreden olmamıştır.⁶⁶ Bu durum Memlûkler döneminde fikhü’l-hadîse dair hiçbir çabanın gösterilmediği anlamına gelmektedir. Nitekim hadis şârihleri hadis şerhlerinde fikhü’l-hadîse müracaat etmişlerdir.⁶⁷ Ancak bu çaba temel alınan eserin ilgili görülen hadislerinin şerhi esnasında, şerh dâhilinde yürütülen bir faaliyet olmuştur. Kanaatimize göre bu durum söz konusu ilimlerin müstakil bir ilim olarak görülmesini engellemiştir. Aynı durum muhtelifü’l-hadîs ve müşkilü’l-hadîs ilimleri için de söz konusudur. Öyle ki bu ilimlerde hicri dördüncü asırdan sonra telif edilen bir eserle hemen hemen karşılaşmamaktayız.⁶⁸

Memlûk hadis âlimlerinin birçoğu ansiklopedist âlimlerdir. Birçoğu hadis ilminin tek bir alanında değil birçok alanında çeşitli eserler telif etmişlerdir.⁶⁹ Hadis ilminin yanında, diğer ilimlerle de uğraşmış bu ilim dallarında da çok sayıda eser vermişlerdir. Memlûk muhaddisleri hadisçi kimliklerinin yanında aynı zamanda iyi bir dil âlimi, usûlcü, fakîh ve iyi bir tarihçidirler. Birçok alanda tasnif faaliyetlerini sürdüren âlimlere onların bu yönü özellikle şerh faaliyetlerinde büyük bir avantaj sağlamıştır. Ancak bu avantajın yanı sıra ansiklopedist olmanın dezavantajlarından da söz edilmelidir. Birçok alanla muhatap olan ansiklopedist hadis âlimleri çalışmalarını daha çok şerhlere teksif etmişler, bu da kanaatimizce onların fikhü’l-hadîs, muhtelifü’l-hadîs gibi ilim dallarında daha derinlemesine yoğunlaşamamalarına sebep olmuştur.

Dönemin en önemli vasıflarından birisi aslında bir önceki asırda başlayan “hadis derlemeciliği”nde önemli eserlerin verilmiş olmasıdır. Bu dönemde yazıldığı dönemden günümüze kadar rağbet gören üzerine çokça çalışmalar yapılan derlemeler kaleme alınmıştır. Hadis edebiyatında Nevevî’nin (ö. 676/1277) *el-Erba’ün, Riyâzü’s-sâlihîn ve el-Ezkâr’ı*, Münziri’nin (ö. 656/1258) *et-Tergîb ve’t-terhîb’i* İbn Hacer’in (ö. 852/1449) ahkâm hadisleri derlediği *Bulûğu’l-merâm’ı* asırlar boyu kullanılagelmiş ve başka eserlere nasip olmayan bir şöhrete ulaşmıştır.

İslâm dünyasının Memlûkler döneminde oldukça büyük sıkıntılar geçiren Horasan/Mâverâünnehir ve İspanya’daki hadis faaliyetleri üzerine elimizde yeterli araştırmalar

66 Mehmet Görmez, “Fikhü’l-Hadis”, 12/548.

67 Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 240-250; Yavuz Köktaş, *Fethu’l-Bârî ve Umdetu’l-Kârî’nin Metin Tahliili Açısından İncelenmesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2009), 126-186.

68 Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 192, 212-213.

69 Memlûkler dönemi âlim ve muhaddis profili üzerine yapılan bir çalışma için bk. Nagihan Emiroğlu, “Memlûklerde Hadis ve Ulema”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 365-387.

bulunmamaktadır. Memlûkler döneminde Moğolların işgali altında bulunan Bağdat, o dönem ilim dünyasında âdeta hiç ortada görünmeyen Kûfe, Basra, Semerkant, Buhâra ve Yemen gibi bölgelerde hâdis ilminin durumu hakkında net bilgilere sahip değiliz. Bu bölgelerde yetişen az da olsa muhaddislerin varlığını biliyoruz. Söz konusu bölgelerde yetişen hadis âlimlerinin Memlûk ilim merkezleri ve âlimleri ile ilişkisi; Dımaşk, Kahire, Mekke ve Medine'ye yaptıkları yolculuklarının mâhiyetini ayrıntılı olarak ele alacak çalışmalara ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz. Bu çalışmalar sadece Memlûkler dönemini değil, o dönem İslâm dünyasında hadis ilminin durumunu daha da netleştirecektir. İhtiyaç duyduğumuz bu çalışma hicrî VII, VIII ve IX. asırlarda hadis durumunu, hadis ilminde yapılan çalışmaları daha kapsamlı bir şekilde görmemizi sağlayacaktır.

Şu an elimizde Memlûkler döneminde hadis ilinde eser veren kaç âlimin bulunduğu, bu âlimlerin eserlerinin sayısı, bunların ne kadarının yayımlandığı, el yazma halinde bulunanların ne kadar olduğu ile ilgili veriler ve bilgilerin yer aldığı kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. 1989 yılında Memlûkler dönemine tahsis edilmemekle birlikte bu dönemi de içerisine alan bir literatür çalışması Mamut Yeşil tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada hadis edebiyatının hicrî VII. - X. asırları ele alınmıştır. Ancak o tarihten günümüze yayımlanan eserlerin sayısı önemli oranda artmış, Memlûk âlimlerine ait bir takım el yazmalar gün yüzüne çıkmıştır. Dolayısıyla genel olarak hadis edebiyatının VII.-X. asırlarını içerisine alan yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde tespit edebildiğimiz kadarıyla Memlûkler döneminde hadis alanında eser kaleme alan âlimlerin 88'inin biyografilerine yer verilmiştir. Ansiklopedide yer verilmeyip eser sahibi olduğunu tespit ettiğimiz 14 âlim daha bulunmaktadır. Bu âlimlerin yanı sıra hadis ilminde eserleri olup da bu ansiklopedide biyografileri bulunmayan âlimler/muhaddisler belirlenmeli, bu âlimler üzerine araştırmalar yapılmalıdır.

Ülkemizde hazırlanan hadis edebiyatına dair kitaplarda bu dönemin sadece en önemli ürünleri tanıtılmıştır. Memlûkler dönemi hadis edebiyatı, bu dönem ve âlimleri üzerine çalışmaları bulunan araştırmacıların bir ekip halinde hadis edebiyatı ve hadis tarihi gibi alanlarda incelemelerde bulunmasının oldukça gerekli olduğunu düşünüyoruz. Yapılacak çalışma bu dönemin edebiyatını sadece bir liste sunarak ya da iki buçuk asırlık dönemi genel bazı vasıflandırmalarla değerlendirerek geçiştirmemeli, Memlûkler'e dair kapsamlı bir literatür araştırması somut verilere dayanan, hadis edebiyatını şekillendiren siyasi, sosyal, kültürel, ilmî etkenlerin rolünü belirleyecek, çeşitli ilim dallarının hadis ilmi ile ilişkisini ve ilimler arası ilişkilerin hadis edebiyatındaki etkisini ortaya koyabilecek bir nitelikte olmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdulmun'im, Şâkir Mahmûd. *İbn Hacer el-Askalânî, Musannefâtuhu ve dirâsetu fî menhecîhi ve mevâridihi fî Kitâbi'l-İsâbe*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Ahmed, Kadiruddin. *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atalet*. çev. Ertuğrul Aytekin. İstanbul: İlke Yayınları, 1992.
- Arslan, Ali. "Mukaddimetü İbni's-Salah İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 6/5, (2017), 2459-2474.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *el-Alemu'l-heyib fî şerhi Kelimi't-tayyib*. thk. Hâlid İbrâhim el-Misrî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- Ayvallı, Ramazan. "Esbâbü Vürûdi'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bedir, Murteza. "Mütেকaddimîn ve Muteahhirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/186-188. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Çetin, Osman. "Horasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn ev inâyetü'l-ummeti'l-İslâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*. Riyad: er-Riâsetü'l-Âmmetu li-İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1984.
- Emiroğlu, Nagihan. "Memlüklerde Hadis ve Ulema". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 365-387.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Goldziher, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er. Ankara: İmaj Yayıncılık, 1993.
- Gökçe, Ferhat. "Ali b. Osman el-Ûşî'nin Yaşadığı Dönemde Hadis İlmi". *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ferhat Gökçe. 459-490. Bışkek: Oş İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Gökçe, Ferhat. "Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 41-88.
- Görmez, Mehmet. "Fıkhu'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/547-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Mesâbühu's-Sünne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- İbnü's-Salâh, Takıyyüddin. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. Nureddin İtr. Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1986.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Hadis Tarihi*. nşr. İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Dâruhâdis, 2002.
- Kallek, Cengiz. "İbn Receb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/243-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu’s-Sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. “Fehrese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/297-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kandemir, M. Yaşar. “İbn Hacer el-Askalânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. “Kütüb-i Sitte”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/6-8. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kandemir, M. Yaşar. “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/121-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. “Münzirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/35-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Mevzûât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/497-498. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Edebiyatında Zevâid Kitapları*. İstanbul: Sır Yayınları, 2005.
- Kettânî, Muhammed b. Ca’fer el-. *er-Risâletü’l-müstatrafe li beyânî meshûri kütübi’s-sünneti’l-müşerrefe*. thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî b. Muhammed b. Ca’fer el-Kettânî. Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2000.
- Köktaş, Yavuz. *Fethu’l-Bârî ve Umdetu’l-Kârî’nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2009.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Fetvaları Literatürü, Özellikleri ve Örnekleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Köycü, Erdoğan, *el-Mizzî’nin Hadis İlmindeki Yeri*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Makdisî, Muhammed b. Tâhir el-. *Şurûtu’l-eimmeti’s-sitte*, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1984.
- Miquel, Andre. *İslâm ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*. çev. Ahmet Fidan - Hasan Menteş. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1991.
- Nuaymî, Abdulkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî en-. *ed-Dâris fî târihi’l-medâris*. Lübnan: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1990.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005.
- Özafşar, Mehmet Emin. “Hadis İlminde Alan Evrilmesi”. *İslâmiyât* 6/4 (2003), 105-120.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Özkan, Halit. “Süyûti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/188-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkan, Halit, “Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler”. *Hadis Şerh Literatürü* ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: İFAV, 2020.
- Sakallı, Talat. *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013.
- Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Cevâhir ve’-d-dürer fî tercemeti Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer*. thk. İbrâhîm Bâcis Abdülmeccid. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Toprak, Mehmet Sait. *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşi’nin Nisâbü’l-Ahbâr’ı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Türcan, Zîşan. *Hadis Şerh Geleneği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.

- Yardıı, Ali. *Hadis I-II*. İstanbul: Damla Yayınları, 2012.
- Yeşil, Mahmut. *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi (H. 700-1100/M. 1300-1688)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Yiğit, İsmail. "Ayni'yi Yetiştiren Memlükler Dönemi İلمي Hareketine Genel Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-94), 27-45.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03.08.2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler>
- Yiğit, İsmail. *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi: Memlükler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

